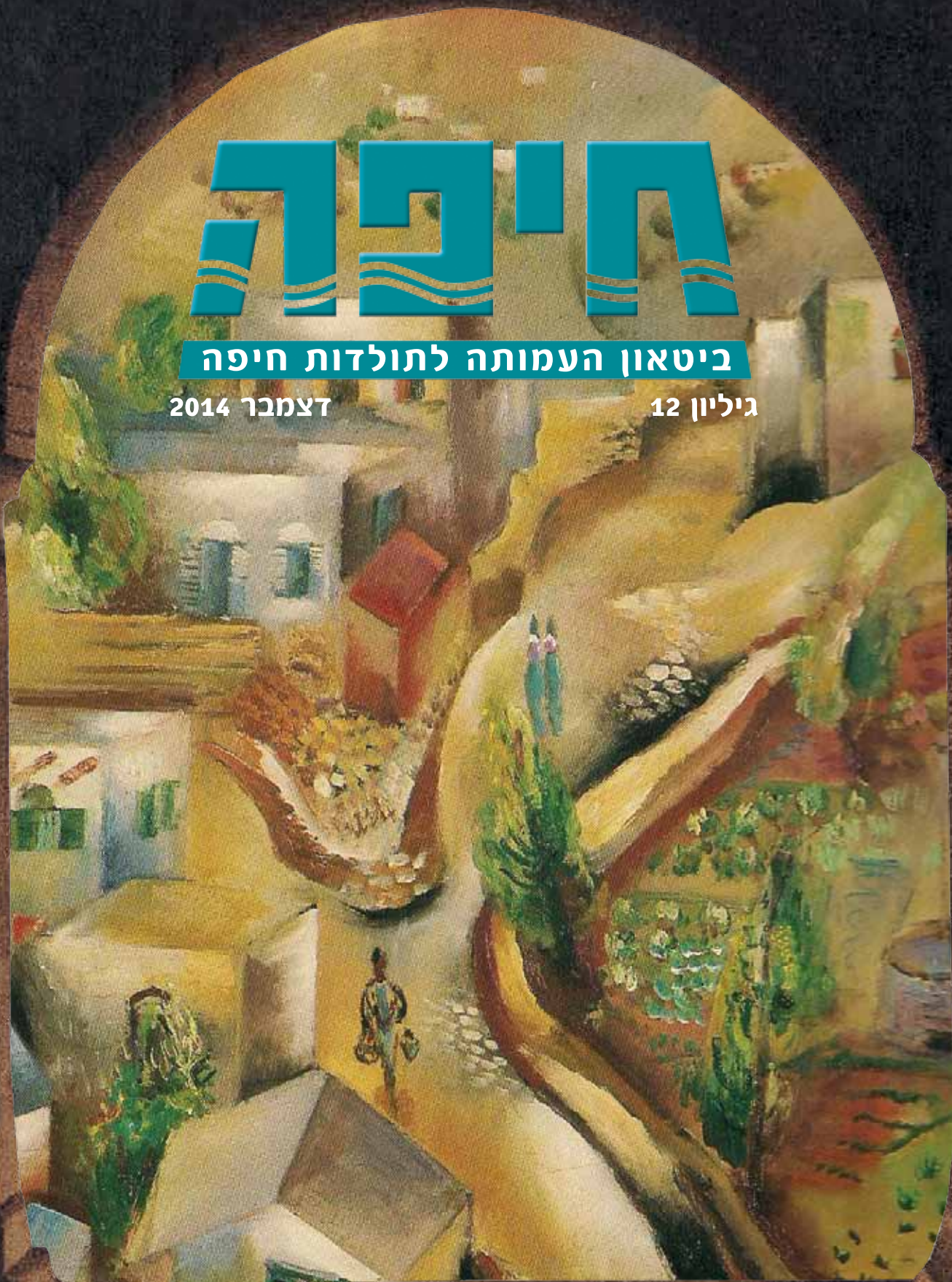

חיפה

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

דצמבר 2014

גיליון 12

משולחנה של העורכת

המאמרים שנכללו בגיליון זה נותנים ביטוי לפרקים מתולדות חיפה - מסוף המאה התשע עשרה, דרך מלחמת העולם הראשונה ועד שנות הארבעים של המאה העשרים.

יגאל גרייבר מביא את סיפורו המופלא של "גיבור חיפה" - שחרורה של חיפה מידי השלטון העות'מני בידי כוח הודי של הצבא הבריטי.

ד"ר תמיר גורן ויאיר ספרן מציגים בפנינו את תפקידם של בתי הקפה בחברה הערבית, בשלהי תקופת המנדט הבריטי, ומסכמים נתונים של שירות הידיעות של "ההגנה" על היקף העסקים הקטנים באותה תקופה ומגוון עיסוקיהם.

הבית ברחוב פנורמה 120 מעורר סקרנותם של חוקרים, באשר להסטוריה של הבניין, מתכנניו, מאפייניו והאנשים שגרו בו. אלי לירן, מציג בפנינו את סיפורו של הברון פליקס דה מנשה, מאתר תכניות של אדריכל ברוולד וקושר אותן לבניין זה. הוא מגיע במחקר עד למשפחת דאונס, שאת השינויים בביתה תכנן וביצע אדריכל רוזוב.

כריסטיאן ביילהרץ הטמפלרי הגיע ארצה עם משפחתו, ב-1870, כמומחה לבנייה ולציפוי קירות, חוצב ובונה באבן. יהודה לבנוני סוקר את התפתחות החברה המשפחתית של האחים ביילהרץ, את הקמת המפעל החיפאי למוצרי בטון טרומיים ומוצרים לציפוי מבנים ואת מגוון עבודות הבנייה שבצעו ברחבי הארץ, בדגש על מבני הרכבת החיפאית.

התפתחות מערך החינוך הגופני בחיפה מתחילה כמעשה חלוצי אידיאולוגי. ד"ר יעקב סובוביץ סוקר את השנים הראשונות למיסוד הספורט והחינוך הגופני בבתי"ס העבריים החילוניים בחיפה.

כדרכנו, אנחנו מציגים בגיליון ספרים חדשים, הקשורים בתולדות העיר ובאנשים שחיו בה. הפעם שילבנו סקירות של ספרי מחקר עם אזכור של ספרים, המביאים בפנינו סיפוריהן של שכונות וזכרונות אישיים.

בשער הגיליון מופיע ציור של יונה צליוק משנת 1936. הציור ניתן ע"י האמנית למוזיאון לאמנות חדשה, ואנו מודים למר ניסים טל, מנכ"ל החברה למוזיאונים, על אדיבותו.

בשער האחורי - גדוד הרמחים הוודי נכנס לחיפה (ראו מאמרו של יגאל גרייבר בביטאון זה).

שתי הערות עריכה מתייחסות לביטאון כולו: ציטוטים מובאים כלשונם, ללא שינויים.

המקורות, עליהם מסתמכים המחקרים נמצאים בידי המערכת ובידי כותבי המאמרים.

זה המקום להודות לחברי העמותה ולעומד בראשה, הנכונים תמיד להושיט עזרה; לחנה בן ארצי, לשאול טוכטרמן ולאלי רומן - המעמידים עצמם לרשותי בכל עת; לכותבי המאמרים שמשקיעים עצמם במחקרים, ומקדישים מזמנם למתן תשובות ולהיענות להערות עריכה, ולכל מי שאפשרו לנו להשתמש בתמונות מהאוספים שלהם.

קריאה מהנה,

ד"ר נצה שלף

התוכן

4....."גיבור חיפה" - כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה..... יגאל גרייבר

ראשית החינוך הגופני והספורט בחיפה
מסוף המאה התשע עשרה ועד שנות הארבעים

8.....של המאה העשרים..... ד"ר יעקב סובוביץ

15.....בתי הקפה הערביים בחיפה בשלהי תקופת המנדט..... יאיר ספרן וד"ר תמיר גורן
על פי סקרי בתי העסק של שירות הידיעות של "ההגנה"

"בית האחוזה האבודה" - בית מנשה הר הכרמל

21.....בתכנונו של אלכסנדר ברוולד..... אלי לירן

26.....הבנאים הגדולים מחיפה - האחים ביילהרץ הטמפלרים..... יהודה לבנוני

32.....ספרים חדשים.....

הביטאון יוצא בחסות קרן ראובן ואדית הכט
המסייעת לפעולות תרבות ואמנות

העמותה לתולדות חיפה מייסודה של
ד"ר אביבה ברנע ז"ל, חברי ההנהלה:
הנדל דוד - יושב ראש
גרייבר יגאל
ד"ר הר-שפר צבי
טובי אמאל
כנות שולמית
נגיד עוזי
ד"ר סובוביץ יעקב
רומן אלי
מנהל אתר העמותה: יאיר ספרן
אחראי מחשוב ומינהל: שאול טוכטרמן
חברי ועדת הביקורת:
בכרך דני, פרידלנדר דוד, רבזין יפה.

עורכת: ד"ר נצה שלף
המערכת: ד"ר תמיר גורן, דוד הנדל,
וליד כרכבי, בני נחשון, יאיר ספרן,
דוד פרידלנדר (עורך משנה), אלי רומן,
יעקב שורר, ד"ר שמעון שטרן
עריכה לשונית והגהות: חנה בן-ארצי.
עיצוב הלוגו: אסתר לדין.
התמונות באדיבות: ניסים טל, מנכ"ל החברה
למוזיאונים, משפחת אלכסנדרוביץ, יגאל גרייבר,
יהודה לבנוני, אלי לירן, ד"ר יעקב סובוביץ,
אלי רומן.
עיצוב והדפסה: מילניום איילון בע"מ.

חיפה - ביטאון העמותה לתולדות חיפה
העמותה לתולדות חיפה, רחוב אלנבי 60,
ת.ד. 9052, חיפה, 31090
טל. 04-8512855, פקס. 04-8522739
כתובת אתר אינטרנט: www.haifa.org.il
דואר אלקטרוני: haifahis@gmail.com

תמונת השער:
יונה צליוק, ואדי רושמיא, 1936, שמן על בד,
אוסף מוזיאון חיפה לאמנות, מתנת האמנית.
תמונת השער האחורי:
פרשים הודים נכנסים לעיר בעת כיבושה מידי
העות'מנים (1918.23.9), אוסף יגאל גרייבר

דבר יושב ראש

העמותה לתולדות חיפה

לחברי העמותה ולשוחריה, שלום!

ביטאון העמותה "חיפה" מספר 12 יוצא לאור, כשפעולותיה השוטפות מתרחבות בכל התחומים. במהלך השנה נערכו טקסי השקה לספרים, שיש בתכנם התייחסות לתולדותיה ולמורשתה של העיר חיפה:

- ספרה של ד"ר ענת קידרון "בין לאום למקום - הקהילה העברית בתקופת חיפה המנדטורית".
- ספרו של ד"ר משה ייגר "הידיד - אורד צ'רלס וינגייט", שהוקדש לאברהם עקביה, החיפאי, שהיה מזכירו של וינגייט. לצערנו, הלך עקביה לעולמו לאחרונה.
- ספרה של אמירה קהת "תיירת בעיר: סיפורי בתים ואנשים באחוזת הרברט סמואל".
- ספרה של ד"ר דפנה שרפמן "פלשתינה במלחמת העולם השנייה" (באנגלית).

העמותה ממשיכה ליזום ולקיים שיתוף פעולה עם גורמים שונים, במטרה להעשיר את המידע על תולדות חיפה, לשמרו, לעבדו ולהפיצו.

אנו מקבלים בשמחה את העבודה המשותפת שנעשית מעתה גם עם:

- יד יצחק בן צבי.

- ארגון עולי מרכז אירופה, סניף חיפה (כולל רשת בתי האבות).
- העמותה הישראלית לחקר שורשי משפחה, סניף חיפה.

ספריית העמותה עברה תהליך של ארגון מחדש ושולבה במערכת המחשוב. כיום עומדת לרשות הציבור האפשרות לעיין בספרייה, בחדר העיון שבעמותה. על כך תודתנו לעדנה נגיד ולשולי הנדל. אנו נפרדים, לדאבונו, מחברנו היקר צבי אשכנזי, דובר העמותה, שנפטר במהלך העבודה על גיליון זה. צביקה היה ידוע באהבתו לעיר ותרם רבות לפיתוח העמותה ולקידומה. יהי זכרו ברוך.

תודתנו נתונה לקבוצת המתנדבות והמתנדבים, המתמידים בעבודתם לקידום העמותה ולפיתוחה, ביניהם:

סימה גזית, צפרירה זמיר, אמירה קהת, אורה המבורגר, מירה גולדברג, אריה אלון ורינה חרש. לד"ר נצה שלף, העורכת והמפיקה של ביטאון "חיפה".

לשאל טוכטרמן, על פעילותו המסורה כממונה על מערכות המחשוב והמנהלה של העמותה. תודה והוקרה מיוחדת:

לקרן ראובן ואדית הכט, על התמיכה בהוצאת ביטאון "חיפה".

לגב' ברכה סלע, מזכיר העיר, על הסיוע הרב ועל הנכונות לשיתוף פעולה בכל עת.

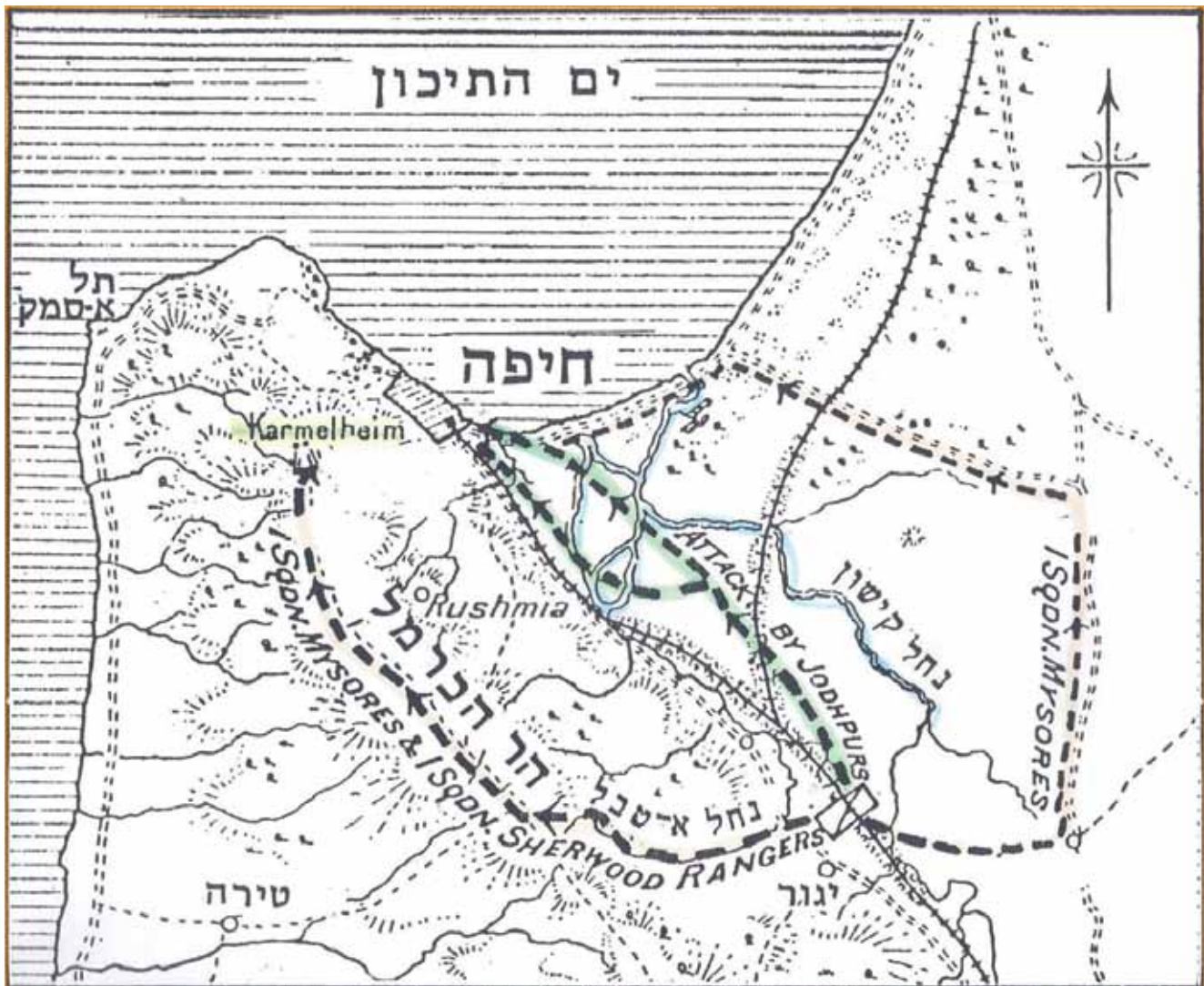
קריאה מהנה.

דוד הנדל

יו"ר העמותה

סמלו של גדוד רמחי ג'ודפור

23.9.1918. תכנון התקיפה ובתיביה.

מתוך: פנחס פיק, "כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה", חיפה ואתריה, אריאל, 37-39

"גיבור חיפה" - כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה

יגאל גרייבר*

רקע

"המלחמה הגדולה", שמאוחר יותר נקראה "מלחמת העולם הראשונה", פרצה ב-1 באוגוסט 1914. שדה הקרב העיקרי נמצא במערב אירופה, שם נערכה "מלחמת החפירות" באבידות כבדות מאוד.

המזרח התיכון, שהיה חלק מהאימפריה העות'מאנית, היה חזית משנית. בתחילת 1915 ושוב בתחילת 1916, ניסה כוח משולב עות'מאני-גרמני לפלוש דרך סיני ולנתק את תעלת סואץ, ששימשה ציר תנועה אסטרטגי במערך הבריטי.

למרות כישלון ההתקפות, הבינו הבריטים, כי כדי להגן על התעלה, הם חייבים להרחיק את קו החזית מזרחה וליצור אזור חייץ.

במרץ 1916 הם הקימו את "חיל המשלוח המצרי" (E.E.F.) ובראשו ג'נרל ארצ'יבלד מאריי (Murray). כוח זה התקדם בציר החוף, וב-26 במרץ 1917 תקפו הבריטים את עזה, אך נחלו כישלון. מתקפה שנייה, שנערכה ב-19 באפריל, נכשלה אף היא וזאת - למרות השימוש לראשונה במזרח התיכון - בטנקים (10 במספר) ובכ-2,000 פגזי גז רעיל.

בגלל כישלון המתקפות על עזה הודח גנרל מאריי, ובמקומו מונה מפקד הארמיה ה-3 בחזית מערב אירופה - לויטנט ג'נרל אדמונד הנרי היימן אלנבי.

ב-27 ביוני הגיע אלנבי לקהיר ותכנן תכנית הונאה: שכנוע האויב כי בכוונתו לתקוף את עזה בפעם השלישית, כשלמעשה התכוון לתקוף את באר-שבע בקצה המזרחי של קו האויב. ב-31 באוקטובר נכבשה באר-שבע, והכוחות הבריטים התקדמו במהירות צפונה. ב-9 בדצמבר נכבשה ירושלים, ופעמוני הכנסיות באנגליה צלצלו ממושכות.

הבריטים המשיכו בסדרה של קרבות מזרחה וצפונה, ועד ה-22 בדצמבר ייצבו את "קו העוג'ות" (על שמם של נהר הירקון, הנקרא בערבית "אל-עוג'ה" ונחל בשם דומה, צפונית ליריחו).

"קרב מגידו" והמתקפה צפונה

לאחר מכן, נלקחו מאלנבי חלק מהכוחות ונשלחו חזרה לחזית באירופה. לקראת קיץ 1918 תכנן אלנבי להמשיך את ההתקדמות צפונה, לדמשק. הוא קיבל שוב תגבורות מאירופה, ובהן יחידות הודיות, ושוב נעזר בתרגילי הונאה, כדי לגרום לעות'מאנים להאמין, כי פריצתו צפונה תהיה דרך בקעת הירדן. בפועל הוא ריכז בחשאי כוחות בציר החוף, ובגזרה של 24 ק"מ, מול 8,000 רגליים טורקים ו-130 תותחים, ריכז 35,000 רגליים, 9,000 פרשים ו-385 תותחים.

ביום חמישי, ה-19 בספטמבר 1918, ב-04.30, נפתחה המתקפה בשרון, ובמקביל - מתקפת הטעיה בבקעת הירדן. לאחר שהח"ר הבריטי פרץ את הקו, הסתער כוח פרשים דרך ציר נחל עירון (וואדי עארה) לכיוון מגידו, ובסיוע חיל האוויר המלכותי (שהוקם ב-1 לאפריל 1918, כתוצאה ממיזוגם של "יחידת התעופה המלכותית" (R.F.C) עם "שרות התעופה של הצי" (R.N.A.S), הם גרמו לנסיגה מבוהלת והשמידו חלק ניכר

יגאל גרייבר פורס לפני הקוראים את הרקע ההיסטורי לקרב על חיפה, כפי שהתחולל בשנת 1918 - פיסת מידע לא ידוע מתקופת מלחמת העולם הראשונה.

*יגאל גרייבר, חוקר ארץ ישראל. חבר העמותה לתולדות חיפה.

התמונות - מאוסף המחבר

מכוחה של הארמיה ה-4 העות'מאנית. עפולה ונצרת נכבשו ב-20 בספטמבר, והכוחות המשיכו לצפון-מזרח לכיוון צמח וגשרי הירדן ולכיוון היעד האופרטיבי - דמשק.

בשלב זה לא תוכננה חיפה לכיבוש, אלא כנמל לפריקת תגבורות וציוד לאחר תפישת צפון הארץ. ב-22 בספטמבר התקבל דיווח מוטעה מסויר אווירי, כי הכוחות העות'מאנים פינו את העיר.

הבריטים ארגנו בחופזה טור של מכונות משורינות קלות ודהרו לכיוון העיר. באזור בלד א-שייח' (נשר דהיום) נתקלו באש תופת, ורק לאחר כארבע שעות הצליחו להיחלץ.

עם הכישלון בתפיסת העיר, הטיל הפיקוד הבריטי על חטיבת הפרשים הוודית ה-15 (השייכת לדיביזיית הפרשים ה-5 הוודית, של הקורפוס המדברי הרכוב) לכבוש את חיפה למחרת היום.

הקרב על חיפה

חטיבת הפרשים הוודית ה-15, שנחשבה כיחידה מעולה, ההיתה מורכבת מ-3 גדודי פרשים רמחים (lancers): רמחי מייסור, רמחי ג'ודפור ורמחי היידרבאד. שלושתם הוקמו בשלהי המאה ה-19 כגדודים פרטיים של המהרג'ות, ולקראת מלחמת העולם סופחו לצבא האימפריאלי הבריטי.

באותו הזמן היו בחטיבה רק שני גדודים, הג'ודפורי והמייסורי, בפיקודו של מפקד החטיבה בריגדיר ג'נרל סיריל רודני הארבורד (Harbord). רמחי היידרבאד נשלחו ללוות שבויים עות'מאניים דרומה. לחטיבה היו מסופחים יחידת מקלעים כבדים, יחידת סיירים בריטית (Sherwood Rangers) וסוללת תותחי 15 פאונד (76 מ"מ).

על פי התוכנית, יפוצל גדוד רמחי מייסור לשניים, ועם בוקר ה-23 בספטמבר יאגף חציו את חיפה מצפון ויגיע לחוף הים שבעורף העיר (ראו מפת הקרב בתחילת המאמר). חציו השני של הגדוד יעפיל לכרמל דרך וואדי א-טבל (נחל קטיע דהיום, שמצויים בו הגשרים התלויים) ומהפסגה יסתערו לכיוון כרמלהיים (אזור המלונות דהיום), שהיו בו תותחים ימיים אוסטריים, בקליבר 150 מ"מ. התותחים כיסו באש את סביבות העיר.

לאחר שרמחי מייסור ישיגו את מטרתיהם, עד לשעה 14.00, יפרוץ גדוד רמחי ג'ודפור בהסתערות ישירה ממזרח לאורך הדרך המובילה לעיר (כביש נשר-חיפה תחתית דהיום) ויכבוש את העיר והמוצבים סביבה.

עם בוקר ה-23 בספטמבר יצא גדוד רמחי מייסור למשימותיו. לאחר שעות הוברר, כי היחידה הצפונית שקועה בביצות שבאזור (ביצות ג'דרו) ואילו הכוח השני נתקל במדרון תלול וזרוע בסלעים, דבר שגרם לתנועה איטית מאד ולפגיעת הסוסים. בגלל אי השגת היעדים ע"י רמחי מייסור, פקד המח"ט הארבורד, בשעה 14.00, על רמחי ג'ודפור להסתער חזיתית דרך מעבר הכרחי, המטווח באש מקלעים כבדים ותותחי קרופ עות'מאניים 76 מ"מ (מדובר בקטע שבין אחד מערוצי הקישון ורכס הכרמל, באזור של גשר פז דהיום).

פרשי הגדוד, בפיקוד המג"ד רס"ן טאקור דאלפט סינג (TAKUR DALPAT SINGH) והיועץ הבריטי הצמוד סא"ל היילה הולדן (HOLDEN), הסתערו באומץ ובגבורה מול אש המקלעים והתותחים, שהיו מטווחים לאותו מעבר הכרחי. רס"ן סינג, שהוביל את ההסתערות, נפגע ונפטר לאחר מספר שעות. מפקד פלוגה B, סרן באהזור אמאן סינג ג'ודה (BAHADUR AMAN SINGH JODHA) תפש את הפיקוד על הגדוד והובילו לכיבוש העיר בסביבות השעה 14.30.

רמחי ג'ודפור - שבו כ-700 חיילים, מהם 2 גרמנים ו-23 קצינים עות'מאניים, תפשו 17

תותח ימי אוסטרו-הונגרי, 150 מ"מ, היה מוצב על הכרמל

חטיבת הפרשים הוודית נשלחה להילחם ומילאה את תפקידה במסירות ובגבורה, חרף התשלום בחיי אדם.

חלקה הראשון של התכנית, באחריותו של גדוד רמחי מייסור, נכשל, אך רמחי ג'ודפור הסתערו בפיקודו של רס"ן דאלפט סינג, ולמרות הקרבנות, הביאו - עד לשעות הצהריים, לכיבוש העיר חיפה ולשחרורה מהשלטון העות'מאני.

תותחים ו-11 מקלעים כבדים. נוסף על המג"ד דלפאט סינג, נהרגו עוד 6 מחיילי הגדוד ו-34 נפצעו (נהרגו גם כ-60 סוסים).

הייתה זאת התקפת הפרשים האחרונה במלחמת העולם הראשונה, שבה גברו רמחים על מערך הגנה של עיר.

על אומץ ליבו ועל גבורתו, קיבל רס"ן דלפאט סינג מהבריטים את התואר "גיבור חיפה". קודם לכן קיבל את "הצלב הצבאי" M.C. על חלקו בקרבות בבקעת הירדן. במרץ 1924 חנך צבא הודו כיכר ואנדרטה בעיר הבירה דלהי, ליד משכנו של נהרו. על האנדרטה, הנקראת "טין מורטי" (שלוש הדמויות - TEEN MURTI) חקוקים שמות כל החיילים והקצינים ההודים, שנפלו בא"י במלחמת העולם הראשונה. ומאז, בכל 23 בספטמבר (יום שחרור חיפה) חוגג כאן צבא הודו את "יום החייל ההודי". בכל 2 בנובמבר נחוג במקום "יום הפרשים" וב-1 במאי - "יום השריון".

הקרב לכיבוש חיפה נחשב ע"י צבא הודו כאבן יסוד במסורת ובהיסטוריה הצבאית שלהם. הקרב מצוין בטקסים ברחבי הודו, והחל בשנת 2010, עורכת השגרירות ההודית בתאריך זה, בשיתוף העמותה לתולדות חיפה ועיריית חיפה, טקס זיכרון מרשים ל"גיבור חיפה" ולחבריו, שנפלו בקרב לשחרור העיר אחרי 402 שנות שלטון עות'מאני.

הטקס נערך בבית הקברות הצבאי הבריטי לחללי מלחמת העולם הראשונה ברח' יפו בעיר התחתית, בחלקה ההודית. נוכחים בו משמר כבוד של חיילים הודים, כל הנספחים הצבאיים בארץ, השגרירות ההודית, אח"מים וקהל רב.

בדלהי שבהודו מונצח הקרב באנדרטת זיכרון לנופלים ובטקסים. טקסי הזיכרון בחיפה נערכים בראשות משלחות נכבדות של לובשי מדיום ובעלי תפקידים מהודו, ובנוכחות בעלי תפקידים המייצגים את מדינת ישראל ואת העיר חיפה.

את גילוי הסיפור יש לזקוף לזכותו של פרופסור יצחק קרונזון, קרדילוג חיפאי החי בניו יורק. הוא חושף את הסיפור בעת נחיתה לא מתוכננת בג'ודפור שבהודו, וכותב על כך ב-1992, מאמר בעיתון "הארץ". ראו תיאור ציורי של הגילוי בספרו "כי מנגד תראה", 2010, עם עובד.

חיפה, בית הקברות הבריטי: מצבה לזכר החיילים ההודים שנפלו במלחמת העולם הראשונה וטקס זיכרון

ציור של פרש הודי ג'ודפורי, נושא חנית

טקס סיום של מפעל מרט הראשון, 1949

טקס פתיחה של מפעל מרט הראשון, 1949

יום ספורט בביה"ס הריאלי

מאיר מרט (בחליפה), מזניק את התלמידים לריצת 60 מ' בשיעור לחינוך גופני בביה"ס הריאלי.

תחרויות אתלטיקה קלה במגרש הכדורגל של הטמפלרים במושבה הגרמנית. תחרות ריצה וקפיצה לגובה, המסלולים סומנו על המגרש עצמו, 1927

שיעור בחוף שמו, ביה"ס הריאלי

ראשית החינוך הגופני והספורט בחיפה (מסוף המאה התשע עשרה ועד שנות הארבעים של המאה העשרים)

ד"ר יעקב סובוביץ*

רקע

בקונגרס הציוני העולמי השני, שהתקיים בבזל-שווייץ בשנת 1898, קרא ד"ר מקס נורדאו (עוזרו של ד"ר תאודור בנימין זאב הרצל), מעל במת הנואמים, להחזרת "יהדות השרירים האבודה", ליושנה. יש להחזיר ל"יהודי הגלות" את תדמית היהודי הלוחם - "עלינו ליצור שוב יהדות חזקה! כן! ליצור שוב! דברי ימינו מעידים, כי לפנינו הייתה קיימת יהדות כזאת...."

רעיון "יהדות השרירים" שימש זרז להקמת אגודות ספורט יהודיות ברחבי העולם, אשר נשאו את שמות מייצגי הכוח והעצמה היהודית: "מכבי", "שמשון", "הכוח", "בר כוכבא ברלין" ועוד.

מקצוע הספורט והחינוך הגופני הופיע בארץ ישראל רק בעשור הראשון של המאה ה-20, לפני זה ניתנו שיעורים בהתעמלות בצורה אקראית ועל ידי מורים כוללים, שלא היו אנשי מקצוע.

החלוצים, שהקימו את בתי הספר הראשונים בארץ ישראל והמורים לחינוך גופני, שהשתלמו באירופה, בעיקר בדנמרק, נרשמו באותיות של זהב על ידי חוקרים רבים. מספר סיבות גרמו לכך, שאחזור את ראשית צמיחת החינוך הגופני והספורט בעירנו חיפה.

א) החומר הרב, שנאסף במשך שישים שנה ויותר.

ב) חשוב היה לי ליצור מסד נתונים על ספורט ועל חינוך גופני בחיפה וכמוכן לציין את המנהלים, המורים והספורטאים, שתרמו לביסוס החינוך הגופני והספורט בעיר.

ג) לבדוק היכן התקיימו השיעורים, על אלו מגרשי ספורט ובאלו אולמות, אם היו.

ד) להכין מסמך מסודר על תחילת תחרויות הספורט, ימי הספורט בבתי הספר והקשר בין ספורט ותקשורת.

חומר רב ומפורט נמצא ביד. במאמרי זה אתמקד בעיקר בשלבים הראשונים של התפתחות מערך החינוך הגופני בבתי"ס העבריים החילוניים בחיפה, בשלהי המאה התשע עשרה ועד שנות החמישים של המאה העשרים, אחרי המכבייה השלישית.

בחיפה, הספורט והחינוך הגופני קיבלו תפנית גדולה עם עלייתו ארצה של ד"ר ארתור בירם בפברואר 1914. ד"ר ארתור בירם וצוות המורים בבית הספר הריאלי העברי קבעו, לראשונה בתכנית הלימודים, מקום חשוב לחינוך גופני ולספורט. "חשיבות מיוחדת יוחסה להתעמלות, כפי שנקראה אז, בה ראו לא רק אמצעי לפיתוח שרירי הגוף, אלא גם אחת הדרכים המכשירות את חיסון האופי וחיזוק תכונות נפשיות בדרך של תרגילים ואמונים."

לעזרתו של ד"ר בירם, בא ד"ר אליהו אורבך, רופא שעלה ארצה בשנת 1909 והתנדב לקיים התעמלות בוקר לכל תלמידי בית הספר - פעמיים בשבוע, במסדר בוקר, לפני תחילת הלימודים.

הספורט והחינוך הגופני תפסו מאז ומתמיד מקום חשוב בבית הספר הריאלי העברי בחיפה. לאחר פרעות תרפ"ט (1929), מקצוע החינוך הגופני קיבל כיוון חדש: הלך

המאמר סוקר את ראשית צמיחתו של החינוך הגופני והספורט בחיפה ומציג את המהפכה הראשונה שהביאו את המקצוע לבתי הספר העבריים החילוניים בעיר.

משחק "כדור מעופף" (כדור-עף) ביום ספורט, 1926

פעילות גופנית, 1919

צעדים ראשונים בהתפתחות התחום: מהתעמלות בוקר ועד לחינוך גופני מורחב.

* ד"ר יעקב סובוביץ, חבר העמותה לתולדות חיפה

מפרעות תרפ"ט הוכיח לישוב היהודי, שאם לא יגן על עצמו, לא תהיה לו תקומה. הצורך בהכשרה הגנתית של הנוער נעשה מוחשי ביותר, ובבית הספר הריאלי החלו לקיים "ספורט שימושי" - הוכנס החג"ם (חינוך גופני מורחב), שכלל תרגילי סדר ואימונים בהתאגרות (אגרוף) וברובה אוויר, שנחשבו כשרים מבחינת החוק.

שני גורמים חשובים הביאו להיווצרות הדפוסים הראשונים של החינוך הגופני והספורט בחיפה, בשנים 1894 - 1914:

הראשון - מערכת הלימודים הכללית, שהייתה נהוגה באותם ימים בבתי"ס בארץ. בבתי"ס אלה הורו מורים, שהגיעו הנה בעיקר ממזרח אירופה, מרכז ומערב אירופה (רוסיה, אוסטרו-הונגריה, גרמניה, צרפת וכו'), והביאו עימם גם את שיעורי ההתעמלות הכלליים, כפי שהתקיימו בארץ מוצאם. בבית ספר של חברת "עזרה" התעמלו לפי השיטה הגרמנית, בעוד שבבית הספר של "אליאנס" התעמלו לפי שיטות הלימוד ב"אקול נורמל" הצרפתי. הגורם השני - נבע מראשית התיישבותו של היישוב היהודי באותה תקופה. החיים בסביבה עוינת, בין שכנים מתנכלים במעשי שוד ורצח, העניקו מימד חדש למשמעות "תרבות הגוף" והבהירו את הצורך בחוסן פיסי, כדי לעמוד איתן במצוקות הזמן ובצרכים של התגוננות ושמירה על החיים ועל הרכוש.

בחיפה, כמו בשאר חלקי הארץ, הוקנו יסודות החינוך הגופני בביה"ס על ידי מורים - בצורה חלקית. בשנת 1907, עם הקמת ביה"ס העברי הראשון בעיר, לימד המורה **פנחס כהן** את תלמידי "אבטליה" (7 תלמידים) בחיק הטבע בגלל חוסר מבנה קבוע לביה"ס. כך זה נמשך גם עם העברת ביה"ס "אבטליה" לבעלות חברת "עזרה" בשנת 1911.

תרומה משמעותית לספורט ולחינוך הגופני בחיפה ניתנה ע"י **ד"ר אליהו אורבך**, רופא במקצועו, שהקים בית חולים עברי ראשון בחיפה, והיה חוקר מקרא וספורטאי מצטיין עוד באגודת הספורט "בר-כוכב ברלין". **ד"ר אורבך**, יחד עם המורה מ. נוימן מביה"ס "עזרה" ו**ארנסט הרמן**, מזדריך מוסמך ממועדון "בר-כוכב ברלין", הקימו את אגודת הספורט "מכבי" חיפה בדצמבר 1912.

בשנה זו קיים **צבי נשרי**, מחלוצי החינוך הגופני בארץ ובאותה תקופה המורה להתעמלות של גימנסיה "הרצליה", השתלמות ראשונה במקצוע ההתעמלות בזיכרון יעקב. מורים רבים השתתפו בה ומ. נוימן מבי"ס "עזרה" ביניהם.

המעבר משיעורי ההתעמלות שהתקיימו, לפי יוזמתו ולפי הבנתו של המורה, ללא תכנית מוסדרת, לשלב מתקדם ומקצועי, חל בשנת 1914, עם עלייתו של **ד"ר ארתור בירם**, שהתמנה למנהל ביה"ס "הריאלי" העברי בחיפה.

ד"ר בירם ייחס חשיבות לארגון בית הספר, ולשיעורי ההתעמלות והספורט הוקצה מקום רחב בתכנית הלימודים. בהתעמלות ראה לא רק אמצעי לפיתוח שרירי הגוף, אלא גם אחת הדרכים המכשירות את חיסון האופי וחיזוק התכונות הנפשיות. באמצעות תרגילים ואימונים, שאפו להרגיל את התלמידים למאמץ גופני ולשלמות הביצוע בכל המוטל עליהם. במהרה הונהגה גם התעמלות בוקר כללית של כל תלמידי ביה"ס. מדי יום ביומו הופיעו כל התלמידים כיחידה מלוכדת על מגרש ביה"ס והתאמנו עפ"י פקודות בתרגילי תנועה לגמישות אברי הגוף ולזקיפות קומה.

כאשר שיעורי החינוך הגופני והספורט החלו להתבסס בחיפה, פרצה מלחמת העולם הראשונה, וכל פעילויות הספורט הופסקו. כל נתיני הקיסרות הגרמנית - ביניהם **ד"ר ארתור בירם**, **ד"ר אליהו אורבך** ו**ארנסט הרמן** - התגייסו לצבא הגרמני ועזבו את חיפה. **ד"ר א. בירם** חזר בשנת 1919, **ד"ר אליהו אורבך** חזר לחיפה בשנת 1920 ו**ארנסט הרמן** לא חזר כנראה לארץ ישראל.

ד"ר אליהו אורבך, 1882-1971. ספורטאי מצטיין. רופא, הקים את בית החולים העברי הראשון בחיפה ברח' הגפן, הסטוריון ופעיל ציבור, עסק שנים בחקר המקרא.

לפי תפיסתו החדשנית של **ד"ר בירם**, חזקו שיעורי ההתעמלות את אופיים של התלמידים והכשירו אותם לעמוד במשימות שהוטלו עליהם.

העשורים הראשונים של המאה העשרים התאפיינו בהתפתחותה המהירה של חיפה. תרמו לכך הטכניון, הרכבת, הנמל והיותה של חיפה לעיר תעשייה מרכזית באימפריה הבריטית. בנוסף, הסבה הצהרת בלפור תקווה ליהודים, וגלי העלייה הביאו מתיישבים רבים לעיר.

בתקופה זו חלו גם מספר תמורות בשדה החינוך בחיפה. בית הספר "הריאלי" היה המוביל המרכזי בתמורות אלה, בהשפעתם של המורים האקדמאים שנתקבלו לביה"ס. הראשון ביניהם היה **אריה כרוך**, ממניחי היסוד לתנועת "השומר הצעיר" בלבוב, שהתקבל לעבודה בביה"ס בשנת 1921 ושימש כמורה להתעמלות, ומאוחר יותר - כמורה לפיסיקה ולמתמטיקה. **בשטח החינוך הושם הדגש בסדר, במשמעת ובקיום מצוות קלות כחמורות. תשומת לב מיוחדת הוקדשה לגדודי "הצופים" בביה"ס, שנוסדו על ידי המורה פנחס כהן וטופחו בכל השנים מאז הגעתו לביה"ס על ידי אריה כרוך. עם זה, לא יותר כלל ביה"ס, באותן השנים, על תכניתו העמלנית-גופנית. לימוד המלאכה, הציור, הסרטוט והחינוך הגופני המורחב והספורט, הוסיפו לתפוס בו מקום ניכר. נקנו מכשירים חדשים, שנוספו לשיעורי ההתעמלות הרגילים, ונעשה ניסיון לשיתופם של התלמידים בהשגחה על המכשירים.**

בראשית תרפ"ד (1924) החל לעבוד בבית הספר "הריאלי" ד"ר עמנואל (ארנסט) סימון, רופא וספורטאי, שביסס את החינוך הגופני על יסודות מדעיים ונתמנה למורה ראשי להתעמלות ולספורט, וכן - לרופא הפנימייה (באותן שנים הייתה בבית הספר "הריאלי" פנימייה צמודה). ד"ר סימון, שהיה בעברו אלוף ברלין ובווריה בריצות 400 מ' ו-800 מ', הביא סגנון חדש של הוראת החינוך הגופני והספורט בישראל. הוא לימד בביה"ס ה"ריאלי" שלוש שנים, ובשנת 1927 עבר לירושלים. בשנת 1936 נקרא שנית לבוא לביה"ס ה"ריאלי העברי בחיפה" על ידי מנהל ביה"ס - ד"ר ארתור בירם.

עם תחילת שנה"ל תרפ"ז (1927) הצטרף לסגל המורים לחינוך גופני ("חינ"ג") בביה"ס ה"ריאלי" העברי מאיר מרט, ששנתיים קודם לכן השתתף בהשתלמות למורים לחינ"ג ולספורט בדנמרק. מאיר מרט הצליח להעלות את המקצוע בביה"ס לשיאים חדשים. הוא פיתח את אווירת הספורט בביה"ס, ובין היתר יזם את הפגישות השנתיות עם גימנסיה "הרצלייה"-ת"א. מאוחר יותר נבחר ע"י ד"ר ארתור בירם לנהל את מחלקת הספורט השימושי.

כל היסודות שקיבל בדנמרק היו מכוונים לימי שלום, אבל המציאות בארץ והצורך בהכשרה צבאית בקרב הנוער הלומד, הביאו אותו לידי שינוי ערכיו. הוא פקפק תחילה אם הוא מתאים לתפקיד זה, אבל גישתו הישרה לכל בעיה ואמונתו ביסודות החינוך הקלו עליו את ההחלטה לקבלת התפקיד. מאיר מרט עיבד את תכניות החג"ם בקפדנות וביסודיות לכל כיתה וכיתה, מתוך שמירה קפדנית על הערכים החינוכיים של בית הספר.

מאורעות תרפ"ט (1929) יצרו את הצורך להחדרת אלמנטים של הגנה עצמית לשיעורי החינוך הגופני, וכך הונהגו שיעורי חובה באגרוף ("התאגרפות") לתלמידי כיתות ז'-ח' והונח יסוד לתכנית "הספורט השימושי", או **הג"ם (חינוך גופני מורחב)**. התלמידים אורגנו במחנות הגנה ועבודה. בימי חופשת פסח הם יצאו למחנה עבודה, ובאותו זמן התאמנו בספורט שימושי לכל ענפיו, ובקיץ - יצאו לקורסים מיוחדים ל"מפקדי כיתות".

בשנת 1929 הקים **מאיר מרט** את **מועדון הספורט הבית ספרי הראשון בחיפה**, לפי הדוגמה באנגליה, ונקבעה תכנית לימי הספורט ולימי שחייה. מועדון הספורט אורגן בשיטה הבריטית של אותם הימים, שנקראה "שיטת הבתים".

בהתחלה התחלקו תלמידי הכיתות הגבוהות ל"בתים" - כחול, אדום וירוק - והעמידו אחראי בראש כל בית. התחרויות התקיימו בין הבתים בענפי הספורט הבאים: כדוריד, טניס שולחן, אתלטיקה-קלה, התעמלות מכשירים ושחייה. הבית שזכה במספר הנקודות הגדול ביותר - קיבל את "מגן הניצחון".

ד"ר ארתור בירם, 1849-1923, פילוסוף, מייסד ביה"ס הריאלי העברי בחיפה ומנהלו הראשון. חתן פרס ישראל לחינוך, 1954.

"התאגרפות" (אגרוף) - הכנסת המקצוע לשיעורי בתים, 1934

הפעילות הספורטיבית בביה"ס התנהלה על ידי תלמידים ומילאה תפקיד חינוכי רב ערך. במשחקים למדו התלמידים לקבל על עצמם מרצונם עול חוקים וכללים ולנהוג לפיהם. הם התחנכו לפעול בתוך קבוצה כיחידים בעלי יזמה, שאינם נגררים אחרי הרוב, אך יחד עם זאת שומרים על תיאום מלא עם החברים בכל סיטואציה מתחדשת. בין ראשי הבתים אנו מוצאים את הרמטכ"לים לשעבר חיים לסקוב ומרדכי מקלף. בשנת תרצ"ב (1932), שנתיים לאחר שהכנים התחילו בפעילות הספורטיבית במסגרת מועדון הספורט, הצטרפו גם הבנות.

שיעור שחייה, ראובן ארצי, מורה לחינוך גופני.

מאיר מרט הדריך גם ב"מכבי חיפה" וארגן תחרויות שחייה במכבייה הראשונה והשנייה. משנת תש"ג (1943) שימש מפקח וקצין מטה חג"ם ולאחר מכן כיהן כמפקח על החינ"ג באזור הצפון.

בראשית שנות ה-30, הגיעה לארץ גב' אסתר פומרנץ, מורה לחינ"ג מקובנה, שסיימה לימודיה בדנמרק. היא החלה ללמד חינוך גופני את הבנות בביה"ס "הריאלי" ולימדה בו שנים רבות. לאחר קום מדינת ישראל מונתה לתפקיד המפקחת על החינוך הגופני והספורט במחוז חיפה בבתי"ס העל-יסודיים.

מהדו"ח של ביה"ס "הריאלי" (דו"ח חמישי) משנת 1934,

שהוכן במלאות 20 שנה לביה"ס, אנו למדים על ההתקדמות הרבה של החינוך הגופני והספורט בביה"ס וביישוב עצמו: על העשייה הרבה, על הכנסת מקצוע "התאגרפות" (אגרוף) לשיעורי הבנים, על השתתפות תלמידי ביה"ס "הריאלי" במכבייה הראשונה - 1932, ועל התחרויות בין תלמידי ביה"ס "גימנסיה הרצלייה" ת"א לבין תלמידי "הריאלי העברי" המתקיימות מדי שנה בשנה - בנים - כדוריד ובנות - כדורסל.

בשנות ה-40 של המאה ה-20, עבר הדגש בבתי הספר בחיפה לחג"ם (חינוך גופני מורחב), ועם תחילת מלחמת העולם השנייה הוכנס לתכנית הלימודים בבתי"ס התיכוניים בארץ ישראל.

החג"ם שימש ככסות חוקית ורשמית לפעילות קדם-צבאית, שהתרחבה והקיפה חלק ניכר מהנוער. הקמתו היתה בעלת השפעה מכרעת על החלטת "ההגנה" להקים את הגדנ"ע ועל ייסודו כארגון נוער של ההגנה.

פעולת החג"ם הייתה חיונית באותו זמן ליישוב בארץ ישראל, לא רק מבחינה צבאית והגנתית. היא ריכזה בני נוער גם לאחר הלימודים ובחופשות, והם עסקו לא רק בלימוד פורמאלי רגיל, אלא בפעילות גופנית רבה ומגוונת. תרומתם במלחמת העצמאות, בעיקר לשחרור חיפה, הייתה משמעותית.

ביה"ס "הריאלי העברי" היה אמנם חלוץ בתחום החינוך הגופני והספורט והכין את התשתית בנושא זה בעיר חיפה. אחריו נוסדו בחיפה בשנות העשרים בתי ספר נוספים: ביה"ס עממי א', בניהולו של זאב כרמי, שהדגיש את מקצועות ההעשרה ואת הפעילות הגופנית גם יחד, ביה"ס עממי ב' ("גאולה") שהתפצל ממנו, ביה"ס היסודי בנווה-שאנן (לימים בי"ס תל-חי), וביה"ס "זכרון יוסף" (אחוזה). גם הם הוסיפו נדבכים לתשתית החינוך הגופני והספורט בעיר. מדי שנה בשנה התקיים נוהג של ימי ספורט וימי שחייה. נוספו תחרויות בהתעמלות מכשירים, ארגז ומתח.

השאיפה להפוך את בתי"ס למרכז החיים החברתיים של התלמידים לא הרפתה מקברניטי החינוך בעיר. הם רצו להגביר את זיקתם אליהם ולעשותם כנקודות מוקד של כל ענייניהם ושאיפותיהם. נוסף על טיולים, נהנו התלמידים מפעולות חופשיות בספורט

המורים החדשים השפיעו על הדגשים בחינוך הגופני: מהקניית הרגלי סדר ומשמעת, דרך שיתוף התלמידים בהשגחה על המכשירים שהוכנסו. מתחרותיות בין כיתות, "בתים" ובתי"ס - ועד לשיפור יכולת ההגנה העצמית.

עם תחילת מלחמת הע"ע השנייה משמש החינוך הגופני המורחב ככסות חוקית לפעילות קדם צבאית - ולמעשה מהווה זרז להקמת הגדנ"ע.

ובחוגים חברתיים שונים. יום ספורט, שנערך אחת לשנה, סיכם בצורה חגיגית את הישגי התלמידים בחינוך גופני והשרה אווירה ספורטיבית בביה"ס.

מן הראוי להזכיר במאמר זה את ראשוני המורים לחינוך גופני בחיפה, שקידמו, כל אחד בבית ספרו, ענף אחר בתחום, גם אם היו בהכשרתם מורים למקצועות כלליים.

המורים הראשונים להתעמלות בעממי א' היו ברנשטטר (שלימד גם ריתמיקה) וי. חקלאי. לקראת סוף שנות העשרים הגיע גם **שניאור צורי, שהיה המורה המקצועי הראשון עוד בחו"ל ונמנה עם מייסדי התאגדות "הפועל"**.

בשנת 1928 נוסד ביה"ס עממי ב' ("גאולה"). **שרגא נפחא** - המורה הוותיק, שהתחיל ללמד עוד לפני מלחמת העולם הראשונה בביה"ס "עזרה" ובביה"ס "הריאלי העברי", עבר ב-1920 ללמד בביה"ס עממי א' עם ארבע כיתות היסוד, נקרא לנהל את ביה"ס "גאולה", בעזרת חברת "גאולה" וועד הדר-הכרמל. גם בו הושם דגש בפעילות גופנית ובפעילות תנועת "הצופים" במערכת הלימודים.

המורה המקצועי הראשון לחינוך גופני בביה"ס בנוה שאנן, בניהולו של אברהם קפלן, היה **שמאל ביאליק**.

מנהלו של ביה"ס "זכרון יוסף" שבאחוזה, יוסף סגל, היה מורה לתנ"ך בבוקרשט רומניה. הוא הגיע ב-1925, ניהל את ביה"ס, לימד את כל המקצועות ובכללם התעמלות.

קורט מרקס, שהתקבל לביה"ס הריאלי ב-1943, קידם את ענף האתלטיקה הקלה בביה"ס וב"מכבי" המקומי הן כמורה והן כמאמן.

בנוסף על המורים, שכבר צוינו, יש לציין את הגעתם של מורים מקצועיים בולטים לחינוך גופני, בעיקר לאחר המכבייה השנייה ב-1935. מורים אלו הטביעו חותם רב הן בבתי הספר והן בפעילותם באגודות הספורט של "מכבי" ו"הפועל": הוגו רוזנטל (יוסף יישובי), חנה טומשבסקי-בירם, אירמה טראומן, קטה פיק, פניה חצרוני, יעקב פלנר, ברוך בג, דולק אומשוויץ-עמישב, מיכאל גלזל, רחל צורי, אמירה הדרה, יחזקאל רוזן ואחרים.

החינוך הגופני והספורט בשנות ה-30 של המאה ה-20 בחיפה התפתחו בצעדים גדולים. החל בשנת 1927, הנהיגו מאיר מרט והמורה הוותיק צבי נשרי פגישות בין תלמידי ביה"ס "הריאלי" לבין תלמידי גימנסיה "הרצלייה" בת"א. הבנים שיחקו במשחקי כדוריד, ולרוב זכו בניצחונות תלמידי גימנסיה "הרצלייה". הבנות החלו להשתתף בתחרויות אלה שנתיים אחרי הבנים, ובניגוד להם, ניצחו בנות "הריאלי" את בנות גימנסיה "הרצלייה" בת"א, בעיקר במשחק הכדורסל, שהיה פופולארי מאוד בין הבנות.

שיעור לחינוך גופני בביה"ס עממי א', המורה - שניאור צורי. ארכיון העיר חיפה

סיום שנת לימודים בביה"ס הריאלי, 1922

מאיר מרט ואסתר פומרנץ הובילו את החינוך הגופני וקידמו את המקצוע, הן במישור הפורמאלי (שיעורים במשך השבוע), הן במישור הלא-פורמאלי. במישור זה נכללו סוגי ספורט שונים והפעלת אגודת הספורט בביה"ס.

מלבד תחרויות הכדוריד לבנים וכדורסל לבנות, התקיימו "ימי ספורט" ו"ימי שחייה", שבאו לסכם עבודה של שנה שלמה, ובמסגרותיהם נקבעו שיאים חדשים מדי שנה בשנה.

התעמלות על מכשירים (ארגז ומתח) הוכנסה כמקצוע, ע"י מאיר מרט, בשנת תרצ"ב (1932).

אחרי מותו (מאיר נפל במלחמת השחרור) קראו חבריו לעבודה את תחרויות ההתעמלות בבתי הספר בחיפה והסביבה על שמו - **"מפעל מ. מרט"**, מפעל המתקיים עד עצם היום הזה.

המקצוע המועדף היה אתלטיקה קלה, והתלמידים התחלקו למספר קבוצות-גיל. בשנת 1932 הוכנס מקצוע קפיצה במוט לתכנית התחרויות. שנה לאחר מכן הוכנסו מרוץ שליחים, ותלמידי חיפה השתתפו בתחרויות האתלטיקה לנוער במסגרת המכבייה הראשונה (1932).

לימודי שחייה נערכו בימי הקיץ. התלמידים השתתפו בקורסים מיוחדים וקיבלו תעודות "שחיין", "שחיין מתחיל", ו"שחיין מציל".

בשנות ה-40 החלו כינוסי הספורט של בתי"ס. תחילת התחרויות בקנה מידה ארצי נעשתה עוד בשנת תרצ"ב (1932), בימי המכבייה הראשונה, ובפעם השנייה - בשנת תרצ"ח (1938), למרות המאורעות. החל בשנת ת"ש (1940) נקבעה מסורת של כינוסי ספורט מחוזיים וארציים אחת לשנתיים.

לסיכום ניתן לומר, כי החינוך הגופני בבתי-הספר בחיפה החל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה והתפתח, בעיקר בהתאם לחזונו של **ד"ר ארתור בירם**, מנהלו הראשון של ביה"ס "הריאלי", שהיה הראשון אשר כלל את מקצוע החינ"ג והספורט בתכנית הלימודים של בית הספר. בעידודו של ד"ר בירם הובאו לביה"ס המורים הטובים ביותר באותה תקופה, נוצרו מפעלים בית-ספריים שונים ויצירתיים, התפתחה הפעילות הספורטיבית הבלתי-פורמאלית הבית-ספרית, המחוזית והארצית, והוכנס החג"ם לתכניות הלימודים.

רבים ממנהלי בתי"ס בחיפה הלכו בעקבות ד"ר בירם ופיתחו את החינוך הגופני והספורט בבתי הספר שלהם. עלייתם של מורים חדשים לארץ ישראל, כדוגמת דולק עמישב ושמואל ביאליק, בעיקר לאחר המכבייה השנייה בשנת 1935, הביאה לתנופה רצינית ולהתקדמות מואצת של המקצוע בבתי הספר בחיפה.

התמונות, שמקורן בארכיון ביה"ס הריאלי ובארכיון העיר - מאוסף המחבר.

המורים שניאור צורי ודבורה קמינר עם נבחרת עממי א' בכינוסי ספורט מחוזיים התמונה - באדיבות ארכיון העיר.

בתי הקפה הערביים בחיפה בשלהי תקופת המנדט על פי סקרי בתי העסק של שירות הידיעות של "ההגנה"

יאיר ספרן* ותמיר גורן**

מאמר זה מבקש להציג שני מסמכים, שאותרו בארכיון "ההגנה", המספקים מידע על החברה הערבית בחיפה במהלך שנות הארבעים של המאה העשרים, בשלהי תקופת המנדט. מסמכים אלה שופכים אור על בתי העסק הערביים, שפעלו בחיפה. אחד מהם - עיסוקו בבתי-הקפה בלבד, בעוד השני מפרט מגוון רחב יותר של בתי מסחר, בתי מלאכה ותעשייה ערביים. מסמכים אלו הוכנו על ידי שירות הידיעות (הש"י) של "ההגנה" בחיפה. המידע הנגלה מהם מרחיב את תמונת חיי היום-יום של החברה הערבית באותה תקופה.

הערה: כל המידע מובא מהמסמכים ככתבו וכלשונו. הבהרות להבנת המאמר, או איות נכון של השמות, יובאו בסוגריים מרובעים [].

על תפקידם של בתי הקפה בחברה הערבית

בתי הקפה בחברה הערבית נקבעו כמקום הריכוז, המפגש והחלפת מידע. הם היו המקום היחיד, שהיה נגיש חברתית וכלכלית לכל הרבדים בחברה. כל אחד יכול היה למצוא את המקום, שאליו נוח היה לו להשתייך.

בתי הקפה היו הזירה העיקרית, שנקבעו בה הקווים הכלליים של האווירה הציבורית בקרב החברה הפלסטינית. בבתי הקפה נפגשו בני השכבות החברתיות השונות, אליהם באו בני הערים, בני הכפרים העניים והעשירים, בהם נאמו נציגי מפלגות ותנועות, נערכו כנסים תעמולה להפצת הרעיונות והאידיאולוגיות השונות. המהגרים לעיר מהכפרים, או מארצות סביב, אשר עבדו ביחד ונשארו קשורים זה לזה, השתדלו לשמר את אורחות חייהם ולכן הקימו גם בתי קפה שנשתמרו בהם מנהגים של החברה, שממנה באו. מאחר וחי התרבות והחברה בחברה הערבית מעוטת האמצעים בערים היו דלים, אחת הדרכים לגשר על מחסור זה היתה הפגישה בבתי הקפה.

בית הקפה העירוני תפס את מקומו של בית האורחים הכפרי, כאן נפגשו לשיחות, שנמשכו עד אין קץ, כאן עישנו "נרגילה", שיחקו במשחקי קלפים ו"שש-בש", והתעדכנו בחדשות שהופיעו בעיתונים או מהאזנה למכשיר הרדיו, שאחד כמוהו הוצב בדרך כלל בבתי-הקפה הגדולים. כאן גם ישבו - בחלק מבתי הקפה - ה"חכאואתי" - מספרי הסיפורים. תמורת רבע או חצי גרוש - לפי טיבו ומקומו של המוסד - יכול היה המבקר לקבל ספלון קפה, מתוק או מר, ולשבת כאוות נפשו, ואפילו להשתרע על הרצפה ולישון. בשנים 1931-1944 גדלה האוכלוסייה הערבית בחיפה ב-80% בערך. כ-75% מאלה שהיגרו לחיפה היו ערבים פלאחים תושבי הארץ, שבאו מ-300 כפרים, מרביתם מהנפות סביב חיפה. כך ענו הפגישות בבתי הקפה גם על הצורך של אלה, שמקרוב באו: לפגוש את אלה שקדמו להם מכפרם, שחיו כבר בעיר, ובדרך זו לשמור על הקשר ועל השייכות הכפרית.

בשנת 1941 נוסדה בחיפה אגודה משותפת של יהודים וערבים בעלי בתי-קפה ומסעדות לקדם את ענייניהם המשותפים. האגודה מנתה כ-60 חבר, מהם 15 היו ערבים. בראש האגודה המשותפת עמד צ'רלס בוטאג'י, סוחר ערבי, נוצרי, בן למשפחה ידועה בעיר, שהיה בעל עסקים רבים, ביניהם מלון ובית קפה, ויהודי שימש כמזכיר. (במקור המידע לא מצוין שמו של היהודי ששימש כמזכיר).

בתי הקפה היו נגישים למגוון הרבדים בחברה הערבית, ותפסו מקום מרכזי בחיים החברתיים והתרבותיים של מבקריהם. בבית הקפה נפגשו בני ערים ובני כפרים, האזינו לנאומים פוליטיים-אידיאולוגיים ולסיפורים, התעדכנו בחדשות, שוחחו, עשנו ואף ישנו.

* יאיר ספרן, חוקר תולדות חיפה בעת החדשה, וחבר העמותה לתולדות חיפה
** ד"ר תמיר גורן, מרצה בכיר במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.

שרות ידיעות (הש"י)

מרחק רב עבר היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל מראשית התיישבותו בארץ בשלהי המאה ה-19 עד הכירו בצורך ללמוד את הקהילה הערבית, שנפגש עמה בשבתו בארץ. בראשית שנות השלושים התברר להנהגת היישוב היהודי הצורך בריכוז המידע המודיעיני ובאיסופו בידי גורם אחד מרכזי. תפקיד זה הוטל על שאול מאירוב (לימים אביגור). הקמת המחלקה הערבית בש"י הוטלה על עזרא דנין, חקלאי ופרדסן, מחדרה, יליד הארץ, שהשפה הערבית והווי החיים הערביים היו לו אורח חיים שני. האיש שהניח את היסודות לפעילות הש"י בחיפה בשנים הראשונות היה עמנואל ילן וילנסקי, מהנדס ואדריכל בעל משרד פרטי בחיפה, שהעמיד את עצמו ואת עובדי משרדו לרשות הפעילות. בתחילת שנות הארבעים החל הש"י הארצי בהכנת סקירות על ערים, עיירות וכפרים ערביים ברחבי הארץ.

במהלך השנים ועד שלהי תקופת המנדט הוכנו קרוב ל-950 סקירות. הן כללו חומר רב על היישובים, תולדותיהם, מיקומם, חיי הכלכלה והחברה שהתקיימו בהם. חלק מהמידע הובא בידי משתפי פעולה ערביים של הש"י, שפעלו באזורים שנסקרו, זאת לשימוש תפעולי עתידי.

המסמכים

המסמך הראשון - ללא תאריך רשום, הוא הגדול והמקיף מבין שני המסמכים והוא כולל מידע כללי על 1459 בתי עסק ערביים בחיפה, המחולקים לפי ענפים שונים. המידע המופיע כולל גם את שם בעל העסק, כתובת ומספרי הגוש והחלקה.

פירוט הענפים וחלוקתם למדורים

מדור	סוג העסק	מספר בתי העסק במדור זה	אחוז מהסה"כ * 25.8%
א	מכולת, ירקות, פירות, ממתקים	376	25.8%
ב	בגדים, נעלים, בדים, סדקית	196	13.4%
ג	מלונות, בתי קפה, מסעדות	174	11.9%
ד	גראז'ים, בתי מלאכה מכניים	73	5.0%
ה	מסגרים, נפחים, פחחים	59	4.0%
ו	נגרים	36	2.5%
ז	חומרי בניין, כלי בית ומטבח	49	3.4%
ח	תבואות, צורכי מזון	59	4.0%
ט	מאפיות ומוכרי לחם	37	2.5%
י	אטליזים, חנויות דגים	51	3.5%
י"א	תחבורה והובלה	23	1.6%
י"ב	בתי דפוס, בתי מסחר לנייר ולספרים	13	0.9%
י"ג	מכבסות	24	1.6%
י"ד	משקאות וסיגריות	21	1.4%
ט"ו	שענים, צורפים, יהלומנים	25	1.7%
ט"ז	קומיסיונרים, עמילי מכס, קבלנים	20	1.4%
י"ז	בתי חרושת	12	0.8%
י"ח	בתי מרקחת, שונות, צלמים	24	1.6%
י"ט	חייטים, סנדלרים	112	7.7%
כ	ספרים	75	5.1%
סה"כ		1459	100%

חישוב האחוזים נעשה על ידינו

מדור ג', המתייחס לענף המלונאות, בתי הקפה והמסעדות, כולל מידע על 174 עסקים, המהווים 11.9% מסך כול העסקים המופיעים במסמך. מתוך 174 בתי העסק המפורטים 78 עסקים מוגדרים כבתי קפה (44.8%). בהתבסס על הנתון המורה על כוח עבודה בסוף שנת 1943 עבדו בענף מלונאות והסעדה 630 איש [ערבים], מכאן יוצא, שכ-280 איש עבדו בבתי-הקפה. בממוצע ארבעה אנשים עבדו בכול אחד מבתי קפה.

מסמכי הש"י שנסקרו במאמר נותנים תמונה על היקף העסקים ועל מגוון התחומים במ עסקו. ההשוואה בין המסמכים מותירה מספר שאלות לא פתורות - בעיקר על הירידה במספר בתי הקפה ועל התנודתיות בזהויות של בעליהן.

לפי מיקומם של בתי-הקפה נמצא, שבשטח שהיה בעבר מתוחם בין חומות העיר העתיקה, היו 18 בתי קפה, מרביתם באזור כיכר אל-ג'רינה, דרך אומיה [רחוב נתנזון של ימינו בחלקו המזרחי] ובאזור השער המזרחי של החומה. ממערב לחומות, החל בכיכר חמרה [כיכר פריז של ימינו], שהיו בה ארבעה בתי קפה, ועד רחוב אלנבי, היו 27 בתי קפה, דבר המצביע על כיוון התפתחותה של הקהילה הערבית הנוצרית בחיפה. בדרך המלכים [דרך העצמאות של ימינו], לכול אורכה, היו 11 בתי-קפה. ממזרח לקו החומות ברחובות עיראק [רחוב קיבוץ גליות של ימינו] דרך נצרת [דרך ישראל בר-יהודה של ימינו] היו 13 בתי קפה. ברחוב סטנטון [רחוב שיבת ציון של ימינו] היו שני בתי קפה.

המסמך השני, מיום ה-28 בספטמבר 1944, אשר הופנה ל מחלקת התיכון בחיפה לידי "בינה" [שם הקוד המחתרתי של שרות הידיעות] ו"בנימין" - [שם הקוד המחתרתי של לוי אברהמי, ממפקדי "ההגנה" בחיפה באותה תקופה] - מתייחס רק לבתי-הקפה הערביים בחיפה. הפעם רשימת בתי-הקפה מחולקת לשלוש קטגוריות, לפי מידת הפעילות הלאומנית, שהתקיימה בהם. הסקר כולל מידע על שמות בעלי בתי-הקפה, מיקומם, ובשונה מהרשימה הקודמת - גם את דתם של בעלי בתי-הקפה ומידע נוסף על המתרחש באותו מקום.

כמו במסמך הקודם - בתי-הקפה שכנו בעיקר בעיר העתיקה בסביבות השווקים, בכיכרות המרכזיות של העיר וברחובות שקישרו ביניהם. אולם היו גם בתי-קפה בריכוזים נוספים,

כדוגמת רחוב סטנטון, רחוב עיראק, רחוב ח'ורי, רחוב אלנבי ואף הגיעו לרחוב הנביאים בהדר ולרחוב פנורמה [רחוב יפה נוף של ימינו].

בתי הקפה חולקו לשלוש קטגוריות:

א. בתי קפה, שהיוו מקום ריכוז של פעילים (לאומניים) בעבר, בהווה ובעתיד. (9 בתי קפה).

ב. בתי קפה שהתרכזו בהם פעילים, אך פחות מאלה שבדרגה א'. (30 בתי-קפה).

ג. בתי-קפה בהם התרכזו אנשים, שהיו פעילים בזמן המאורעות [1936-1939], וניתן להעריך שיחזרו להיות פעילים, אם יתעורר אי-שקט. (29 בתי קפה).

סה"כ 68 בתי-קפה.

בתי הקפה שהופיעו בקטגוריה א' היו:

● בית-קפה "כוכב אל-צבאח" ("כוכב הבוקר"), שכן ברחוב המלכים 28. בעליו היה קאסם ג'אבר - ערבי מוסלמי. המקום שימש כמקום ריכוז קבוע לאספסוף. בית הקפה החזיק בידו רישיון למכירת משקאות חריפים. במבנה הייתה דלת כניסה אחורית מוסווית, שיצאה לכיוון כיכר חמרה. בבית הקפה הופיעו אמנים מהארץ ומהארצות הערביות השכנות.

● בית-קפה "ג'ורג'", שכן ברחוב אלנבי 1. בעליו היה פאדול ג'מיל קאוואר [פדול ג'מיל קעואר] - ערבי נוצרי. המקום שימש למפגש פעילים לאומיים ועסקנים פוליטיים.

● בית-קפה "וינדזור" שכן ברחוב ההר [שדרות הציונות של ימינו], בעליו היה צ'רלס בוטאג', שהיה ידוע גם כמי שסייע בכסף רב לרכישת נשק בתקופת המרד הערבי.

● בית-קפה "פריד", שכן ברחוב ואדי סאליב 28, בעליו היה פריד שעבאן אל-חאג' אחמד - ערבי מוסלמי, מהחברים הבכירים במפלגה הערבית החוסיינית, מפלגתו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני.

● בית-קפה בבעלותו של עבדול אבו-סאלם [עבדללה] - ערבי נוצרי, שתמך במפלגה החוסיינית, שכן אף הוא בוואדי סאליב 28.

● בית-הקפה ברחוב שער המזרח, בבעלותו של נאיף ג'עלאני - ערבי מוסלמי, מראשוני האוהדים של שייח' עז-אל-דין אל-קסאם [שהיה המטיף במסגד אל-אסתקלאל, המסגד הגדול בעיר, מנהיג של חברות מזוינות, שנהרג על ידי הבריטים בשנת 1935].

● בית הקפה "הג'רייני", שהיה בבעלותו של נאיף אל-סופאדי [ספדי] - ערבי מוסלמי. בית הקפה שכן בבית מג'דלאני, בקרבת מסגד אל-ג'רייני.

● בית-קפה "אל-סנכרי", שכן ברחוב עיראק 136 [רחוב קיבוץ גלויות של ימינו], היה בבעלות מוחמד אל-חאג' חליל עביידה.

● ברחוב הנביאים בהדר שכן בית הקפה של טאנוס אליאס זאהיר [טנוס אליאס דאהר] - ערבי נוצרי.

המידע על שאר בתי הקפה, המופיעים בקטגוריות ב' ו- ג', כולל בעיקר את שמות בעלי בתי הקפה, דתם של הבעלים ומיקום בית הקפה. למרביתם לא היה היתר למכירת משקאות חריפים.

בתי-קפה שנוהלו על ידי נשים:

● בית קפה "פנורמה", ששכן על הר-הכרמל, נוהל על ידי לואיזה טלבוט, אשתו של הטמפלרי וילהלם פריצ'ה, שנעצר עם פרוץ מלחמת העולם השנייה יחד עם כל הקהילה הגרמנית.

המסמכים מצביעים על פעילויות מסוגים שונים - מוסוות בחלקן - שהתקיימו בחלק מבתי הקפה.

● בית הקפה של מריה, ערבייה נוצרייה, אלמנתו של אנדי זאהר [זאהר], ששכן בשוק אל-אביד [בחלקו המזרחי של רחוב נתנזון היום].

● בית-הקפה של באדייה, אלמנתו של פואד ג'דה, שכן אף הוא בשוק אל-אביד. בקפה ביקרו רבים מאנשי המשטרה הבריטית, והוסיף הכותב: "גם נשים רעולות, אשר קשה היה לקבוע את טיבן ומטרתן", ביקרו במקום.

במספר בתי קפה היו אלה שנהנו גם מנוכחותם של נשים.

על בית קפה של ג'ורג' שוץ, ששכן בשדרות הכרמל 28, מסופר, שג'ורג' שוץ היה אזרח שוויצרי, שנחשד בריגול לטובת הגרמנים והאיטלקים. רעייתו הייתה יהודיה-הונגריה בשם רוז'צה, שהתנצרה. בבית הקפה התנהלה באופן קבוע תעמולה אנטי-ציונית.

מניתוח כל המידע המופיע במסמך עולה כי:

59% מבתי הקפה, המופיעים ברשימה, היו בבעלות מוסלמית והשאר 41% - בבעלות נוצרית.

מבין בתי הקפה הנוצרים היו גם בתי-קפה בבעלות של תושבים ארמנים, שהתגוררו בעיר.

המסמך מציין שבמספר בתי קפה התנהל סחר בחשיש ובנשק. חלקם שימשו כמקום ריכוז של אנשים מזויינים ושל כלי נשק.

סיכום

מהמסמך הראשון אנו למדים על היקף העסקים, שנסקרו בו מעט פחות מ-1500 בתי-עסק, שהתחלקו ל-20 תתי-ענפים. הגדול מביניהם כלל 376 בתי עסק, למכירת דברי מזון יום-יומיים והקטן מביניהם - בענף המסחר הזעיר ובתי המלאכה, כלל 13 בתי-עסק, בנושאי נייר ודפוס. מן המסמך ניתן גם ללמוד, ש-12 בתי-עסק הוגדרו כבתי חרושת והיוו רק 0.8% מכלל העסקים שהופיעו בסקר, דבר המצביע על חברה של בעלי עסקים ובעלי מלאכה זעירים, שמתפקידם היה לספק לאוכלוסייה את צרכי היום-יום שלה. מעטים מהם הרחיבו את עסקיהם והפכו לסוחרים, שעסקו בייבוא ובייצוא ואף החלו בייצור בבתי חרושת בהיקפים הולכים וגדלים.

השוואה בין שני המסמכים משאירה מספר שאלות פתוחות, ואין ביכולתנו - בשלב זה - לתת להן תשובה.

אם במסמך הראשון - המיוחס, לדעתנו, לשנים עד 1943, רשומים 78 עסקים כבתי קפה, הרי במסמך השני, המאוחר למסמך הראשון, מופיעים רק 68 עסקים. זו ירידה ב-13%. מן ההיגיון שמספר העסקים יגדל הודות לגידול באוכלוסייה. השערה אחת, העשויה להסביר נתון זה הינה טעויות של הסוקרים. השערה נוספת היא הרעה במצב הכלכלי, עקב התארכות המלחמה. אמנם חיפה הייתה מרכז גדול של הצבא הבריטי, ונראה לנו שהמלחים ואנשי הצבא הבריטי העדיפו את בתי הקפה בסגנון שהיה מוכר להם מאירופה.

השוואת שמות בעלי בתי הקפה בין שתי הרשימות מראה: שישה בתי קפה הינם באותה בעלות בשתי הרשימות, שמות המשפחה של שני בעלי בתי קפה מצביעים על קירבה משפחתית. ניתן היה לצפות, שמאחר והסקרים הוכנו בהפרשי זמן קצרים (שנה עד שנתיים), מספר הזהויות בשמות בעלי הקפה היה רב יותר. אין בידינו תובנה ברורה לסיבה לכך, אלא השערה, שהתנדויות בין בעלי הקפה הייתה גבוהה ביותר, או - מאחר ורישום השמות נעשה מתוך ידע בעל פה, רמת הדיוק ברישום השמות לא הייתה גבוהה.

המחברים מודים לצוות "ארכיון ההגנה" - גב' הרמן דורית, מר שמרי סולומון וגב' לוי אורלי - על עזרתם הרבה. לד"ר מאג'ד ח'מרה על הסיוע שנתן להם באיות נכון של שמות הבעלים של בתי הקפה. למשפחת אלכסנדרוביץ' על שאפשרו לנו להשתמש בתמונות שצילם אבי המשפחה - הצלם זאב אלכסנדרוביץ'.

"בית האחוזה האבודה" - בית מנשה הר הכרמל בתכנונו של הארכיטקט אלכסנדר ברוולד

אלי לירן *

הקדמה

בחיפוש אחר בנייני הארכיטקט אלכסנדר ברוולד בחיפה, מצאתי פרספקטיבה אדריכלית תחת הכותרת "בית מנשה, חיפה הר הכרמל" בתכנונו של האדריכל ברוולד משנת 1927. פרספקטיבה זו מופיעה בקטלוג התערוכה לזכרו של האדריכל ברוולד משנת 1987 תחת כותרת של בניינים אשר תוכננו על ידו ולא נבנו. שתי גרסאות תכנון של האדריכל ברוולד ל"בית מנשה" נמצאות בארכיון למורשת ארכיטקטורה בטכניון, עבור הברון פליקס דה מנשה. האחת משנת 1926, שמופיעה בה סקיצה של ארמון רב תפארת על הר הכרמל והאחרת, צנועה יותר, זו משנת 1927. שתי הגרסאות אינן מצביעות על מיקום המבנה על הר הכרמל. האדריכל ברוולד לא תכנן בניינים במגרשים עלומים, ולכן יצאתי למסע לאיתור המגרש ובית מנשה על הר הכרמל, אם היה. במחקרי אני מנסה לענות על השאלות הבאות: מיהו הברון פליקס דה מנשה? היכן מגרשיו של הברון על הכרמל? היכן עמד "בית מנשה"? האם בית משפחת דאונס ברחוב פנורמה בשנות ה-30, הוא "בית מנשה" בשנות ה-20?

הברון פליקס דה-מנשה

משפחת דה-מנשה הייתה אחת המשפחות היהודיות העשירות באלכסנדריה במצרים. למשפחת דה מנשה מיוחסות השקעות במוסדות בעיר, מהם: בתי ספר, בית חולים, מרכז אומנויות, בית כנסת, מוזיאון ואף שדרה מרכזית בשם - "RUE MENASCE". גולת הכותרת הכלכלית של המשפחה - רכישת קרקע ובניית שכונה חדשה, פרבר לאלכסנדריה. הנכסים הללו נקראו על שם הברון פליקס דה מנשה, אשר קיבל את התואר "ברון" בירושה מאבי המשפחה, בעקבות קרבתו לקיסר האוסטרי. המשפחה, אשר הבליטה את יהדותה, נזכרת גם בפעולות הבאות: קליטת הגולים היהודים מארץ ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה, אימוץ גדוד 38 של הלגיון העברי, בשהותו באלכסנדריה לפני כניסתו לא"י, סיוע בקליטת העולים בעלייה השלישית, בזמן הסגר על א"י לאחר המלחמה. בברון דה מנשה דבקו כינויים כגון: "הציוני המצרי הגדול שידעה יהדות מצרים", "הציוני שהשקיע בארץ ישראל במטעי הדרים ובנדל"ן בחיפה ובירושלים". ידועים היו קשריו של הברון פליקס דה מנשה עם הד"ר חיים ויצמן, אשר ביקש למשוך בעלי הון להשקיע בארץ-ישראל במהלך שנות ה-20 ולהגביר את מעורבותם בארץ-ישראל, אף שאינם מתכוונים להתיישב בארץ.¹

הברון פליקס דה מנשה הלך לעולמו בשנת 1943. במאמר לזכרו, שמופיעה בו גם התמונה דלעיל, נכתב: "... עיקר גדולתו של המנוח הייתה לא רק בנדיבות ליבו ובמומחיותו בענייני כספים וכלכלה, אלא בעיקר בהבלטת יהדותו וציוניותו. בפעולותיו הכבירות בייסוד אגודת "פרו פלסטינה" לפני המלחמה הראשונה. בעזרתו המרובה לטובת המהגרים היהודים שנקלעו למצרים, בהשתדלותו לעלייתם של החלוצים הראשונים ארצה ישראל אחרי שביתת הנשק. ... בהתעניינותו המרובה בכל מפעל ציוני ותרבותי עברי. ... בעליותיו לארץ ישראל לראות בהתפתחות בניינה, מושבותיה ומוסדותיה. הפעולות הללו הן שתנצחנה את שמו...".³ בעיתונות של אותה תקופה ניתן למצוא גם

אדריכל אלכסנדר ברוולד בית מנשה, חיפה, הר הכרמל 1927 (באדיבות הארכיון למורשת ארכיטקטורה בטכניון).

הברון פליקס דה מנשה, מייסד "פרו-פלסטינה" עם ד"ר חיים ויצמן ורעייתו, והלורד מלצ'ט. (באדיבותו של אלי רומן).

**הברון פליקס דה מנשה -
"הציוני המצרי הגדול שידעה יהדות
מצרים" השקיע במוסדות ציבור
באלכסנדריה, ברכישת קרקעות
ובבנייה. הוא קלט גולים, סייע
בעלייה השלישית והשקיע בארץ
במטעי הדרים ובנדל"ן בחיפה
ובירושלים.**

*אלי לירן חבר העמותה לתולדות חיפה, חוקר את תולדות חיפה, מתמקד בנושאי עבודתו של הארכיטקט אלכסנדר ברוולד ובתחומי תחבורה ונהגים בחיפה.

אזכורים של משפחתו, בין השאר: בנו מאשתו הראשונה, ג'ורג דה מנשה, אשר שותף בעסקיו, ולאחר מותו של אביו, ממשיך דרכו בענייני רכוש והשקעות בארץ ישראל, ביניהן תרומתו לבניית תיאטרון "הבימה" בשנת 1931 ועוד. לברון גם שתי בנות מאשתו השנייה. האחת נישאה למר **מאוואז** - מנהל בנק בקהיר, השנייה נישאה למר **וינסנדון** מקהיר.

הברון פליקס דה מנשה וקשריו עם העיר חיפה

חברת "פרו פלסטינה", בראשותו של הברון דה מנשה, אשר פעלה בא"י בזמן המלחמה העולמית הראשונה, הגבירה את פעילותה בארץ עם כיבושה ע"י הבריטים ב-1918. ראשי החברה ערכו מספר מסעות בארץ. במסע שנערך בספטמבר 1919, הגיעו ראשי החברה לחיפה, כפי שמוסר פרוטוקול הקהילה היהודית בעיר בספטמבר 1919:

"... מר ליפשיץ מוסר שהתקבלה טלגרמה למלון הרצלייה שמחר יגיע את ב"כ הפרו פלסטינה בראשות הברון מנשה. מר קרול מציע שוועדה מצד הוועד ללכת לקבל את פני המשלחת ולהודיע מה מטרתם ואז אפשר יהיה להחליט אם להזמין לישיבה..." רצונו של הברון דה מנשה להשקיע בקרקעות בחיפה לא נסתר מעיני ועד הדר הכרמל, ששיווע להשקעות בבניית שכונת "הדר הכרמל" החדשה. הוועד פנה לברון לצורך קבלת אשראי לבניית בתים בשכונת הדר הכרמל, כפי שבא לידי ביטוי בישיבה החמישית של ועד הדר הכרמל במאי 1921:

"... היו"ר גולדברג מודיע אודות המכתב אשר נשלח לברון די מנשה בנוגע להשגת קרדיט היפותקאי. תשובה טרם נתקבלה. הוחלט להכין תזכיר בעניין קרדיט על סכום של 50 אלף ל"מ בתור אבן פינה לבניין 40/50 בית..."

בעקבות מגרשי הברון דה-מנשה בחיפה

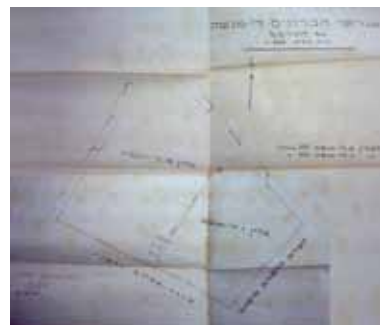
אזכור לקרקעותיו של הברון דה מנשה בחיפה. ניתן למצוא במקורות שונים, בין השאר מוזכרים קרקעותיו של דה-מנשה "באזור רחוב פנורמה בחלקו המזרחי, אשר נרכשו מהפטריארכיה היוונית, ובמיוחד בהקשר המימון לסלילת הכביש מהדר הכרמל לכרמל המרכזי..."². וכן **"קרקעות בחיפה על הכרמל ומניות במלון פנורמה על הר הכרמל"**.¹ החוקרים לא מצביעים על מיקום מדויק של מגרשי הברון דה-מנשה.

נכדיו של הברון פליקס דה מנשה, בני הדודים מר ג'ק מאוואס ומר אריק וינסנדון מלונדון, הזכיר כי **"ביקר בחיפה בשנת 1943, באותו זמן היה סבי בעל הקרקעות על ראש הר הכרמל והבניין היחידי שם היה מלון פנורמה שבבנה על אדמתו"**. בני הדודים מספרים כי לא נשארו מסמכים או תמונות, כי ברחו מאלכסנדריה במצרים בשנת 1948 ללא רכושם, עם כותונת לעורם בלבד. הם זוכרים, כי בשנת 1925 הוזמנה המשפחה על ידי הדר"ר חיים וייצמן לטכס פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים. הם הצטרפו לסבא, הברון דה מנשה, ובאו מאלכסנדריה לביקור בארץ. קרובת משפחתו, גברת ג'קלין קרסו מישראל, אשר הייתה אז ילדה כבת 8, מספרת **"כי הם הגיעו לטכס פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים ולאחריו נסעו עם הסבא פליקס דה מנשה לחיפה, עלו להר הכרמל וראו את הנוף היפה מהכרמל למפרץ ואת הטכניון מתחתם!"**

רמז על הימצאות מידע על מגרשי הברון דה מנשה במנזר האחיות הגרמניות ברחוב מגידו, מוביל לקבלת סיועם של אם מנזר האחיות הגרמניות ברחוב יפו 105 והאב ארנסטו ממסדר הכרמליטים, המוביל לארכיון העיר חיפה, שם נמצא **תרשים מגרשי הברונים די-מנשה על הכרמל** בארגז טחוב. **התרשים הנדיר משנת 1926 מרמז במדויק על מיקומם של מגרשי הברונים דה מנשה.**

בתרשים ניתן לראות, כי המגרשים של הברון פליקס דה מנשה ובנו, הברון ג'ורג דה מנשה, היו בטרפז הקרקעות, הגובל - ממערב ברחוב שער הלבנון, בצפון ברחוב פנורמה, בדרום בגדר מנזר האחיות הגרמניות ברחוב מגידו ובמזרח - במגרשי הכשרת היישוב.

ראשי חברת "פרו פלסטינה" שבראשות הברון ערכו בארץ מסעות לאיתור השקעות. הברון רכש קרקעות בחלקו המזרחי של רח' פנורמה ומניות במלון פנורמה על הר הכרמל. החוקרים לא מצביעים על מיקום מדויק של מגרשי הברון.

מגרשי הברונים דה מנשה על הכרמל, באדיבות ארכיון העיר חיפה (המסמך ניזוק מרטיבות)

בעקבות בית הברון פליקס דה-מנשה על הר הכרמל

בדיקת מפות מגרשי הכשרת היישוב מהשנים 1923 ו-1924 מצביעה על כך, שהמבנה היחידי הקיים במגרשי משפחת דה מנשה, באותה תקופה, הינו המבנה העומד כיום (שנת 2014) **ברחוב יפה-נוף 120**.

סקר שימור של עיריית חיפה, למבנה ברחוב יפה-נוף 120 אומר, כי **"המבנה היה קיים בזמן התורכים וכי בשנת 1934 רכשה משפחת דאונס את הבניין והזמינה את האדריכל רוזוב לתכנן את ביתה"**.

סקר השימור של הבניין אינו מביא כל מידע לגבי המבנה בשנים 1918 - סיום השלטון התורכי בא"י, עד 1933 - שנת רכישת המבנה ע"י משפחת דאונס.

בדיקת רשימות הטאבו של המבנה ברחוב יפה נוף 120, מצביעה על העובדה, כי בעל המגרש משנת 1924 היה מר בשארה אבו דיב, אשר התגורר באותה עת ברח' מגידו 12. בשנת 1926 מופיעה תנועה לא ברורה, המצביעה על העובדה, כי בנכס בוצע שינוי בעלות. שינוי בעלות נוסף מתבצע בשנת 1929, כשהנכס חוזר לידי מר בשארה ג'ריס חרב, בעזרת מימון, ככל הנראה מקרובי משפחה, האחד - מר ג'מיל בן אליאס שיבלי והאחר - מר ביבאר ג'ריס חרב. מר בשארה ג'ריס חרב מוכר את הנכס בשנת 1933 למשפחת ד"ר סר ארתור דאונס.

אנו למדים כי הברון דה מנשה נאלץ לעזוב נכסים בפלסטינה⁴ עקב איומים מצד גורמים פלסטינים ערבים, אשר איימו עליו כי יבולע לרכושו בארצות השכנות לאחר מאורעות 1929. (הקורא מוזמן לשים לב לתנועות הבלתי ברורות בטאבו - שמא קיים קשר לענייננו באותן שנים).

הד"ר דאונס מבצע בנכס שרכש, בעזרת האדריכל רוזוב, שינוי ותוספת למבנה. פרספקטיבת הבניין המוצע לד"ר דאונס ע"י האדריכל רוזוב בשנת 1934, מראה, כי בבניין ישנם שני נדבכים, העליון החדש והתחתון, על פי האדריכל רוזוב, **מבנה קיים בעל שתי קומות** בחלקו הצפוני של המגרש, **המבנה כולל גם שלוש קשתות ובור מים**.

תצלום אוויר משנת 1918, אשר צולם על ידי טייסת 304 הגרמנית, מראה מבנה בעל **קומה אחת בלבד**, העומד במקום זה. **בדיקה סטריאוסקופית של המבנה בתצלום האוויר, מבהירה כי לא נראות שלוש קשתות** בצד זה של המבנה. הוספת שלוש הקשתות לאחר שנת 1918 מצביעה על האפשרות של **התערבות אדריכלית בין השנים 1918 ו-1934 במבנה התורכי**.

בחינת השרטוטים האדריכליים של האדריכלים ברוולד (משנת 1927) ורוזוב (משנת 1934), מצביעה על בור המים של המבנה, הנמצא באותו המקום בשתי התכניות, תחת אזורי המטבח וחדרי הרחצה. ניתן להעריך, כי האדריכל המבצע את ההתערבות האדריכלית במבנה התורכי הישן, הוא האדריכל ברוולד. הנחה זו נבדקת על ידי בעזרת שתי תמונות ייחודיות, המאפשרות לראות צללית קטנה של הבניין, המסתתרת מאחורי בניינים שצולמו בהדר הכרמל הנבנה והולך בשנים אלו, כמו הטכניון ועוד.

בחינת שתי התמונות המובאות להלן, המצולמות משתי זוויות שונות, מהשנים 1928 ו-1932, **לפני השינוי של האדריכל רוזוב**, מאפשרות לבחון את צללית הבניין מרחוק בלבד.

"האחוזה האבודה" של משפחת הד"ר וליידי דאונס

המבנה נמכר בשנת 1933 למשפחת הד"ר דאונס. **ד"ר סיר ארתור הנרי דאונס**, ממחוז שרופשייר, ד"ר לרפואה מאוניברסיטת אברדין (1875), החל את דרכו כקצין רפואה

מתרשים מגרשי הברונים וממפות של מגרשי הכשרת היישוב מסיק החוקר שהמבנה היחידי הקיים במגרשי הברון דה מנשה הוא הבית ברח' פנורמה 120.

בדיקה של מסמכים מחזקת את החוקר בהנחתו, שאכן "בית מנשה" הינו המבנה ברח' יפה נוף 120.

בתמונה משנת תרצ"ב מחגיגות הביכורים בהדר הכרמל ניתן בהגדלת החלק המתאים, לצפות במבנה הנדון, כאשר התאריך הנקוב הנו 1932, לפני התוספת שהציע רוזוב לליידי דאונס. משמאל, פרספקטיבת האדריכל ברוולד (באדיבות ארכיון העיר חיפה)

צללית המבנה בשנת תרפ"ח. מוגדל מתמונת הטכניון בשנה זו (באדיבות גב' מרים צ'רניאבסקי, בתו של פרופ' צ'רניאבסקי, הפרופ' לפיזיקה בטכניון משנת 1925 וידידו הקרוב של פרופ' ברוולד, אשר צילם את התמונה)

מחוזי במחוז הולדתו שרופשייר, וייצג ממשלה בלונדון באגודות הרווחה הסוציאלית. הוא מילא תפקידים בכירים בשירות הרפואי הבריטי, בעל פרסומים מדעיים בחברה המלכותית הבריטית, נישא לליידי פלורנס צ'פמן (1902) בנישואים שניים. אחרי פרישתו מהשירות הציבורי, חי בצרפת, ובשנת 1930 הגיע לארץ ישראל. ייחודה של משפחת דאונס הייתה דווקא "באשתו של...", **הליידי פלורנס דאונס (צ'פמן)**, אשתו השנייה של הד"ר דאונס. הליידי הייתה אחותה של אשתו של הגנרל אלנבי, אשר שימש כמושל מצרים באותה עת. הגנרל אלנבי הוא שיעץ לגיסו לעבור לכרמל בחיפה, לאחר יציאתו לגמלאות.

הד"ר דאונס קיבל את הצעתו ורכש ממשפחת ח'רב, את הנחלה על הר הכרמל, שקרא לה בשם "LA DOUNE". הנחלה כוללת שני חלקים, משני עברי רחוב פנורמה - החלק הדרומי הכולל את הבניין ונקרא "UPPER DOUNE", והחלק הצפוני מעבר לדרך פנורמה, הנקרא "LOWER DOUNE". הבניין עובר התערבות אדריכלית על ידי האדריכל רוזוב המוסיף נדבך לבניין "LA DOUNE" על שם כפר במחוז מולדתו של הד"ר דאונס: **"כמה מחקרים מעניינים שנעשו על ידי סר ארתור דאונס, מהר הכרמל, על האחוזה האבודה במחוז הולדתו שרופשייר, המזהה אותה כאחוזה שלפני כש מאות שנים הייתה ידועה כ-LA DOUNE, שנעלמה לחלוטין, עקב המגפה השחורה בשנת 9-1348, שגרמה למות האוכלוסייה מהמגפה והיעלמותם של הכפרים, או שאוכלוסיית האחוזה עברה לסיטי של לונדון כתוצאה מפרעון חוב הלוואה לכתר".**

משפחת דאונס הייתה מאנשי השמנא וסלתא בחיפה. השתתפותה בפעולות צדקה, בקונצרטים ובפעילויות שונות באו לידי ביטוי במדורי הרכילות בעיתונים. הנכס משמש בשנים 1935-1941 כבית הארחה לנכבדי הארץ, בהם אנשי שלטון בכירים, ביניהם הנציב העליון, שהתארח בביתם בביקורו בחיפה. בניין משפחת דאונס שימש מקום לעריכת טקסי חתונה ומסיבות לאנשי הצבא הבריטי המאומצים על ידי המשפחה. ד"ר דאונס ערך את מחקריו בביתו על הכרמל, בו הקים ספרייה מפוארת.

בחלקו הצפוני של מגרשה, ה"LOWER DOUNE", החליטה הגב' דאונס להנציח את זכר בן אחותה, בנו יחידו של הגנרל אלנבי, אשר נפל במלחמת הראשונה. **מייקל הוראס היינמן אלנבי** הונצח ב"מצפור אלנבי", מהיחידים בכרמל, באותה עת, שממנו ניתן להשקיף על חיפה, על המפרץ ועל עמק זבולון. המצפור, הכולל **שלוש המנצחים את זכרו**, ספסל שיש ומקור מים לרווחת העוברים ושבים **עם הכתובת "שתו לרוויה"** חקוקה באבן, נחנך באפריל 1938 בהשתתפות **הגנרל וויול**, שר צבאו של הגנרל אלנבי. בצד הגן הייתה **כנסייה קטנה**, שנבנתה ככנסייה משפחתית על מגרשו של איליה ג'ריס ח'רב. הכנסייה סיפקה שירותי דת לאורחים, שהתאכסנו בבית משפחת דאונס.

ד"ר דאונס התגורר 5 שנים על הר הכרמל. הוא נפטר בשנת 1938, בן 87, בביתו, ונקבר בחיפה. עם מותו של בעלה, במרץ 1938, החליטה גב' דאונס לתרום את הגן לעיריית חיפה. הגן יהפוך לגן ציבורי לרווחת הכלל. התרומה כללה את השטח וסכום כסף לנטיעת פרחים, עצים וסידור שבילים. הליידי דאונס עברה לגור ברובע "ווינקסר קורט" באחוזה על הר הכרמל, היום "גבעת דאונס" באחוזה. את הנכס ירשה בתה יחידתה, גב' **אליזבת דזירה סטהלין**, שהמשיכה את דרכה של אמה.

ספרייתו של ד"ר ארתור דאונס נתרמה עם מותו, על ידי אשתו, לאגודת המלחים המלכותית הבריטית. הספרייה עברה במרץ 1939 לרחוב בלפור 5. הספרייה נחנכה על ידי מושל המחוז, כללה את 1400 ספריו של הד"ר דאונס. בכניסה לספרייה הוצב שלט: **"הספרייה לזכרו של סר ד"ר ארתור דאונס נתרמה על ידי אשתו. היה איש מדע, תמיד חפש את האמת עד שעתו האחרונה בחייו הארוכים והמלאים, שנסתיימו ב 11 במרץ 1938 בביתו "LA DOUNE" על הר הכרמל".**

על אתר ההנצחה - ראה במאמרו של מרדכי אשל, גיליון מס' 7 של ביטאון העמותה.

עם עזיבתה של גב' דאונס לאחוזתה ומותה בשנת 1943, ירדה גם קרנה של הכנסייה הקטנה, אשר ככל הנראה סיימה את תפקידה. הנכס עובר בירושה לבתה יחידתה גב' אליזבת דזירה סטהליון. גב' סטהליון, ממשיכה את דרכה של אמה מספר שנים. בשנת 1950 עבר הנכס לאחזקתו של בנק ברקליס. בשנת 1962 רכשה משפחת שר מזרומ אפריקה את הנכס. מר שר מספר, כי כאשר בדק את הנכס, מצא את **בור המים** בבניין, צלל לתוכו ומצא כתובת אבן, אותה הוציא מהבור. על כתובת האבן היה חקוק כיתוב: **"שתה לרוויה"**. מקור הכתובת של אבן זו הוא מצפור אלנבי, בו הייתה חקוקה ליד ברז המים, שנעלם עם מותה של הליידי דאונס. מר שר, בעל הבית, הוציא את הכתובת, קבע אותה בגינת ביתו - ומשם נעלמה.

סיכום

איתור תרשים נדיר משנת 1926 של מגרשי הברון פליקס דה מנשה, משועי יהדות מצרים, מאפשר לקבוע את גבולות מגרשי הברונים, הנמצאים ברחוב יפה נוף על הר הכרמל בחיפה. המבנה ברחוב יפה נוף 120, אשר היה באותה תקופה, הינו המבנה היחיד במגרשים אלו, ראשיתו כמבנה עות'מאני בעל קומה אחת, אשר עובר מספר שינויים אדריכליים. אחד מהם מבוצע בשנת 1927 על ידי **האדריכל ברוולד, עבור הברון דה מנשה**. הברון אינו מתעתד לגור בא"י, אלא, ככל הנראה, בוחר להשקיע ולשדרג את המבנה הקיים במגרש, כבית קיץ, אופנה שהייתה נהוגה באותם ימים בידי שועי הארץ. **קומה שנייה ושלוש קשתות בצידו של הבניין מתווספות על ידי האדריכל ברוולד, למבנה הקיים, בשנת 1927**. הברון, ככל הנראה, לא התגורר כלל במבנה, עקב האילוץ המוזכר במאמר, **והעביר את השקעתו במבנה על מגרשיו, לבניית מלון "פנורמה", שהוקם בשנת 1934**, בצדו המערבי של המגרש. המבנה נמכר בשנת 1933 למשפחת הד"ר דאונס. ד"ר דאונס, רוכש את נחלת משפחת ח'רב ומכנה את אחוזתו "LA DOUNE", על שם האחוזה האבודה במחוז לידתו באנגליה. הוא מבצע התערבות אדריכלית על ידי **האדריכל רוזוב**, שמתווסף בה נדבך נוסף חדש למבנה הקיים. **גורלן של שלוש הקשתות מבית הברון דה מנשה נחרץ בשנת 1961**. המשקיע, שרכש את המבנה, ביצע שינוי אדריכלי נוסף, בו שונו חזיתות המבנה, הוסרו הקשתות, והמבנה שינה את ייעודו ממקום מגורים למתחם "מועדון ה-120" ומסעדות.

סימוכין:

1. פרופ' עירית עמית-כהן / בין מערב למזרח: הברון פליקס דה מנשה - עסקן, יזם וציוני, קתדרה 114
2. פרופ' יוסף בן ארצי "להפוך מדבר לכרמל", הוצאת מגנס, האוניברסיטה העברית
3. "הד המזרח" שנה שנייה כרך ב' 7.8.1943. המאמר: "הברון פליקס דה מנשה ז"ל"
4. העיתונים "פלסטיין פוסט" "דבר", "הארץ" בשנים 1933-1943

כריסטיאן השני ואשתו לינה

הכתובת בגרמנית מעל משקוף דלת הכניסה לבית המקורי של משפחת ביילהרץ: "ואנכי וביתי נעבד את האלוהים" (יהושע כ"ד 15).

הבנאים הגדולים מחיפה - האחים ביילהרץ הטמפלרים

*יהודה לבנוני

משפחת ביילהרץ (Beilharz) הטמפלרית - החיפאית נמנית עם חלוצי הבנייה המודרנית בארץ-ישראל. פועלם חרג מתחומי חיפה לכלל ארץ-ישראל ולמרחבי המזרח התיכון. אחד ממפעלי הבנייה החשובים, שנטלו בהם חלק, היה מבני הרכבת החיג'אזית ו"רכבת העמק".

הטמפלרים הביאו ארצה מורשת של חריצות, סדר, קידמה וחיידושים חקלאיים וטכנולוגיים. הם בנו בבניית אבן מרשימה ומעוררת כבוד את "המושבות הגרמניות" בחיפה, יפו, ירושלים, שרונה (ת"א), וילהלמה (בני-עטרות), ולדהיים (אלוני-אבא), בית-לחם הגלילית ועוד.

המושבה הטמפלרית הראשונה הוקמה ב-1868 בחיפה. המתיישבים נבחרו בקפידה - בעלי מקצוע, שיעזרו בשגשוגה הכלכלי של הקהילה ויאפשרו לה חיים עצמאיים. בתחילת 1870, קיבל האחראי על קרן ההתיישבות הטמפלרית דרישה מחיפה למומחה לבנייה ולציפוי קירות, חוצב ובונה באבן. ע"פ בקשה זו נבחר כריסטיאן ביילהרץ מ-האך. ב-26.10.1870 יצאה לדרך הקבוצה החמישית של הטמפלרים בדרכה לארץ-ישראל, בכללה - כריסטיאן ביילהרץ, אשתו רוזין-כריסטיין ו-6 ילדיהם, בני 3 - 14. בארץ ישראל נולדו לזוג 4 ילדים נוספים.

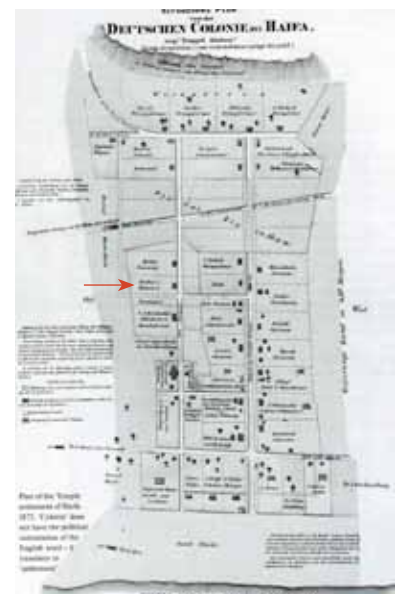

"בבכורו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה" - משפחת ביילהרץ 1886: בשורה אחורית משמאל - יוהנס, פרידריך-פריץ (מומחה לבנייה מונומנטלית), כריסטיאן השני (למד מאביו והפך מומחה לבנייה באבן וציפוי קירות, החליף את האב אחרי שנפצע בתאונת עבודה), כריסטיאנה, רוזינה.

בשורה האמצעית - האב כריסטיאן (מומחה לבנייה באבן וציפוי קירות, נפצע קשה בתאונת בנייה), האם רוזינה-כריסטינה, התינוק אוגוסט, לינה (התלווה לבעלה כריסטיאן השני ונפטרה ב-1916, מטיפוס, בזמן העבודות בבאר-שבע, בגיל 56) עם התינוק ריצ'ארד.

שורה תחתונה - גוטלוב (בבגרותו הפך מומחה לנגרות בניין; המנהל הראשון של בית-החרושת המשפחתי למוצרי בטון טרומיים) ועימונאל (בבגרותו למד את מקצוע הבנייה והצטרף אל אחיו כריסטיאן ופריץ. עם הצטרפותו, נקראה החברה - "האחים ביילהרץ"; היה המנהל השני והמוצלח יותר של בית-החרושת המשפחתי. חלה בזמן בניית התחנות דרומה, בכיוון חיג'אז ונפטר בגיל 40).

משפחת ביילהרץ הטמפלרית משלבת מורשת של עבודה, מומחיות ויזמות. המאמר סוקר את התיישבותם בחיפה, התפתחות החברה שהקימו, ייצור האלמנטים הטרומיים והעבודות הגדולות שקבלו, כבנאים מומחים, בחיפה וברחבי הארץ.

מפת המושבה הגרמנית בחיפה 1872 (3 שנים אחרי הקמתה). סומן בחץ אדום בית משפחת כריסטיאן ביילהרץ ברחוב המזרחי, שהפך לרח' בית-החולים ועתה הינו רח' מאיר (רוטברג). כתובתו כיום: רח' מאיר 23 פינת הרחוב מג'דלאני (מתוך: "סיפורה של משפחת ביילהרץ").

*יהודה לבנוני, גיאולוג, גיאוגרף והיסטוריון - חוקר סודותיה של ארץ-ישראל. כתב את הספר - "למי צלצלו השעונים?" - אודות מגדלי-השעון העות'מאניים שנבנו בארץ-ישראל, לכבוד הסולטאן התורכי, עבדול חמיד ה-2. בזמן הקרוב ייצא לאור ספרו - "מחמורו של הסולטן - לרכבת-העמק".

משפחת ביילהרץ מצאה מקום מגורים זמני אצל משפחת סייקלי (Seikaly) הערבית, וכריסטיאן החל מיד לבנות את ביתו, יחד עם בנו הבכור - כריסטיאן השני - בן ה-14. ב-1871 הושלמה הבנייה ברח' המזרחי (Ost Strasse), שאח"כ נקרא רח' בית-החולים (Hospital) והיום - רח' מאיר (רוטברג).

כריסטיאן, החרוץ והתכליתי, רכש לעצמו מעמד נכבד בקרב הקהילה הטמפלרית החיפאית בת 42 המשפחות.

כבנאי מומחה, הייתה לכריסטיאן עבודה רבה. בנוסף לבני קהילתו, הוא הועסק גם ע"י יהודים וערבים. סמוך לקיסריה ולג'יסר א-זרקא הוא שיפץ ותיקן את טחנות הקמח, שקנה מחמוד פאשה (כיום חלק משמורת-הטבע "נחל-תנינים"). בחיפה, שיפצו האב ובנו בתים וביצעו ציפויי אבן. בבית לורנס אוליפנט (כיום שדרות בן-גוריון מס' 16 בחיפה), בנו את הקומה השנייה וכן בנו את טחנת-הקמח של האחים קלטנבאך הקיימת עד היום בבת-גלים.

באוקטובר 1880, בעת בניית מלון פרוס, בשכונת כרמלהיים, ארעה תאונת עבודה, כריסטיאן נפל מגובה של 6 מ' ובנוסף, נפל עליו מיכל גדול. רופא המושבה - ז"ר שמיט, טיפל בגבו וברגלו, ורק אחרי חודשים רבים הוא שב לעבודה חלקית. ב-1890, בעת שיפוץ מלון קרפט בטבחה - סמוך לכנרת, חלה האב, אושפז ומת זמן מה אח"כ. הבן - כריסטיאן השני, נשא עתה בנטל פרנסת המשפחה.

הבנים לבית ביילהרץ היו חרוצים כאביהם, מוכשרים ובעלי מחויבות משפחתית עמוקה. כריסטיאן השני, שכבר היה בעל משפחה משל עצמו, תמך באמו ובאחיו. פרידריך-פריץ התמחה בבנייה, בעבודות אבן ובבנייה מונומנטלית, אצל כריסטוף פאולוס ג'וניור בירושלים, והצטרף לעבודות המשפחה.

ב-1887 הטיל המהנדס גוטליב שומאכר על חברו - כריסטיאן השני, בנייה של מכלול מבנים חקלאיים בזיכרון-יעקב, עבור אנשי הברון רוטשילד. היה זה הפרויקט העצמאי הראשון של כריסטיאן, ובסיועו של אחיו - פריץ, הוא עמד בו בהצלחה. מכאן ואילך החלו להגיע הצעות עבודה רבות: מבנה היקב בראשון-לציון, 6 בניינים באום אל-ג'מאל (בת-שלמה) ועוד.

בסוף המאה ה-19, הצטרף האח עמנואל, והחברה נקראה מאז - "האחים ביילהרץ" ונוזעה בכל המזרח התיכון. הם בנו את המבנים החקלאיים של הקונסול הגרמני קלר, מלון עבור פרידריך פרוס בשכונת כרמלהיים (המלון עבר לגולנים רבים ולימים היה ל"בית-רוטשילד" - כיום "בית-הכט"), בפיקוחו של גוטליב שומאכר - את בית-החולים הסקוטי בטבריה (היום - המלון הסקוטי) ועוד.

הבית המקורי והראשון של משפחת כריסטיאן ביילהרץ: כיום - רח' מאיר 23, פינת רחוב מג'דלאני. נבנה ע"י כריסטיאן ביילהרץ האב בעזרת בנו כריסטיאן השני - 1871.

מימין: מלון פרוס, מלחה"ע ה-1. בפתח: גנרל פון סנדרס משמאל: המצבות על קברי הורי המשפחה: כריסטיאן וכריסטינה ביילהרץ. בית הקברות הטמפלרי בחיפה.

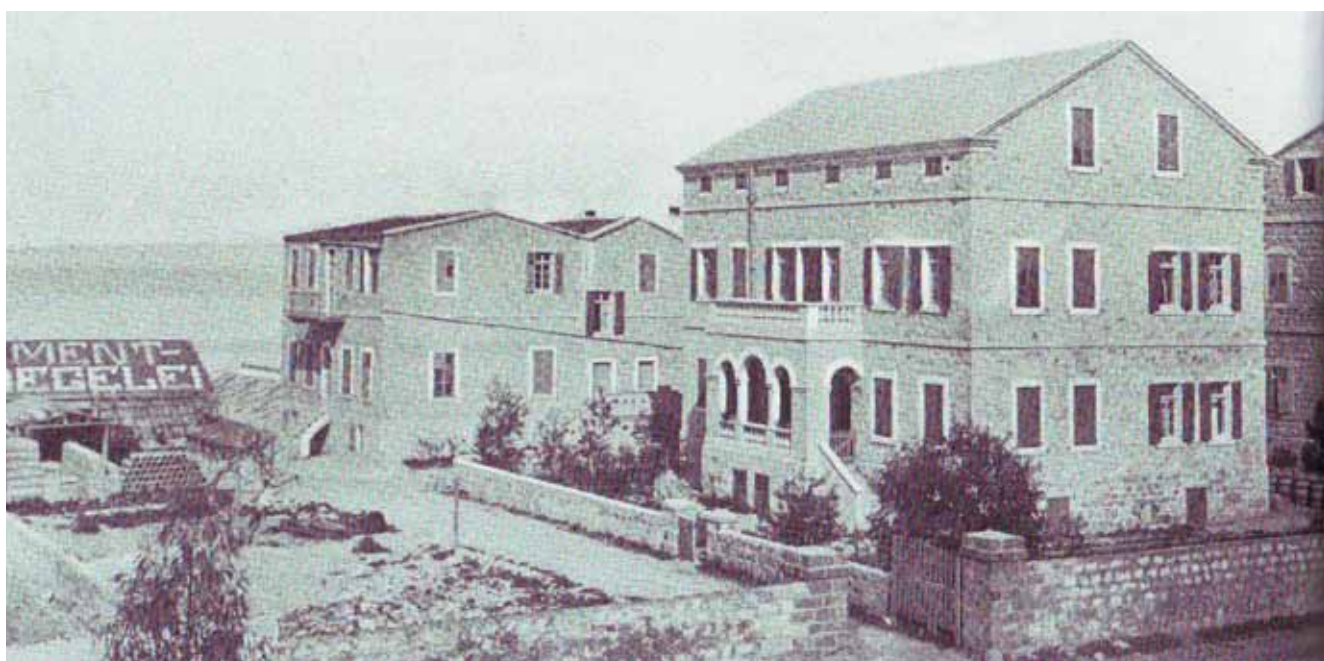

ב-1898 בנו שומאכר והאחים ביילהרץ את המזח הקיסרי דרכו ירדו אל החוף הקיידר הגרמני וילהלם השני ואשתו אוגוסטה ויקטוריה, בביקורם ההיסטורי בארץ.

בשנים 1901-1903 בנו שומאכר, האחים ביילהרץ ונוספים את מבנה הענק של אכסניית עולי הרגל הרוסיים בנצרת - ה"מוסקוביה". בדרך כלל נאלצו האחים לנדוד מבתיהם אל אתרי הבנייה. בשנים שבהן בנו את ה"מוסקוביה", התגוררו כריסטיאן השני, עמנואל ונשותיהם - בנצרת. ב-1905 בנו האחים בדמשק בית בן 3 קומות למושיר (פילדמרשל) קזים פאשה - מפקד הגייס ה-5 התורכי - שותפו הבכיר של המהנדס מייסנר בבניית הרכבת החיג'אזית. האח הצעיר - גוטלוב, התמחה בנגרות בניין, בכלל זה - גגות רעפים. כמו עמנואל לפניו, הוא נשלח ע"י כריסטיאן, ללמוד בקולג' לבנייה ומבנים בשטוטגארט. בשובו, ב-1903, הקימה החברה המשפחתית, יחד עם שומאכר, מפעל מתקדם למוצרי בטון טרומיים ומוצרים לציפוי מבנים - הראשון שהוקם בארץ-ישראל. בתחילת הדרך לא היו המוצרים באיכות מספקת, וכעבור שנתיים עזב שומאכר וגוטלוב שב למקצועו. עמנואל קיבל לידיו את הניהול, ובהדרגה החל המפעל לעשות חיל.

בית החרושת של משפחת ביילהרץ, למוצרי ביטון טרומיים. במרכז המנהל עמנואל ביילהרץ.

המפעל סיפק אלמנטים טרומיים מבטון לבתים פרטיים וציבוריים של ערבים ויהודים: מעקות מסוגננים, מסגרות לחלונות ודלתות, בלוסטראות ואלמנטים דקורטיביים, שהועמדו מול שערי הכניסה לחצרות ולבניינים - היו מאד מבוקשים בבנייה העירונית ועד היום ניתן לראותם במקומות רבים ברחבי חיפה. האלמנטים הטרומיים, בלטו במיוחד בבנייה היהודית בהדר-הכרמל, בשנות ה-20.

גולת הכותרת בעבודות הבנייה של המשפחה הייתה השתתפותם בבניית הרכבת החיג'אזית והשלוחה מחיפה - "רכבת העמק".

כריסטיאן השני, פריץ, עמנואל וגוטלוב, היו מעורבים בבניית הרכבת החיג'אזית ומבנים רבים בשלוחותיה. ב-1907 הוטל עליהם לבנות 30 מבני תחנות: 6 - בין חיפה לדרעא, 8 - בין דרעא לדמשק ו-16 - מדרעא דרומה (בארכיון הטמפלרי ואצל צאצאי המשפחה, לא נמצא פרוט התחנות שבנו האחים). הבניינים המונומנטליים של התחנות בחיפה ובדמשק, וגם מבנה התחנה בעכו - נבנו ע"י חברות אחרות. בנוסף, קיבלו האחים ביילהרץ את כל

בתי שניים מהאחים ביילהרץ, רח' יפו 92-90. בחצר - בית-החרושת למוצרי בטון טרומיים, שלא שרד.

"המזח הקיסרי" - נבנה ב-1898 ע"י המהנדס גוטליב שומאכר והאחים ביילהרץ לכבוד הביקור הקיסרי.

עבודות החפירה וההתאמה החיצונית של הבניינים. כדי להתמודד עם עבודות הנגרות, בכללן גגות הרעפים, הוחלט, שגוטלוב יחבור לנגר הטמפלרי החיפאי - יוהנס רוף, והחברה המשותפת תצורף כחברת משנה, לזו של האחים ביילהרץ.

בעת בניית המבנים בקטע חיפה-דרעא היה בסיסן של קבוצות העבודה - בחיפה, אך ככל שהתרחקו, חיו המנהלים ועבדו במשרדים, שנבנו על קרונות משא של הרכבת וניודו ממקום למקום על-פי הצורך. לעיתים הצטרפו ועזרו האישה או הבת.

התחנות בין דרעא לדמשק נבנו ע"י פריץ והתחנות דרומה - ע"י כריסטיאן השני ועמנואל. באוקטובר 1913 השלימו האחים ביילהרץ את הבנייה על-פי החוזה.

עמנואל חלה קודם לכן, שב לחיפה ונפטר ב-3.10.1913, בגיל 40. עם סיום העבודה על תחנות הרכבת, פורקה השותפות בחברת הנגרות בין ביילהרץ ל-רוף, וגוטלוב שב לחברת הבנייה המשפחתית.

במלחה"ע הראשונה, נחתם חוזה, שעל-פיו התחייבה החברה להקים את המבנים בתחנות-הרכבת בקו עפולה - טול-כרם - לוד - באר-שבע. הצבא התורכי קבע את באר-שבע כבסיס אספקה מרכזי, ושם הקים פריץ את מבני המסילה, סככות ענק לציוד ולמגורים. אז חלה פריץ במלריה וחייב היה לשוב לחיפה. כריסטיאן השני נקרא למלא את מקומו. לינה, אשת כריסטיאן, לקחה - בבאר-שבע - במחלת הטיפוס ונפטרה ב-4.5.1916.

ב-1917 הוזמנה החברה לדמשק, שם הטיל מייסנר פאשה על האחים להקים סככת מטוסים גדולה.

באפריל 1917 פרש מתפקידו ראש הקהילה הטמפלרית בחיפה, ופריץ ביילהרץ מונה במקומו. הייתה זו משרה התנדבותית, אך היא העניקה לבעליה - כבוד רב. בתוקף תפקידו זה פגש פריץ את המפקד הבריטי, שמונה אחרי הכיבוש למפקד האזור. הבריטים הבטיחו לו, שהטמפלרים לא ייפגעו, כל עוד יישמר השקט. מצב קשה נוצר, כאשר החרימו הבריטים חלק מ-43 הנחלות הטמפלריות.

שליטתו בערבית ובאנגלית, עזרה לפריץ לנהל את העניינים בטקט ובאדיבות וליצור יחסי אמון ידידותיים בין הבריטים לגרמנים. יחסים טובים אלו החזיקו מעמד עד פרוץ מלחה"ע השנייה, זמן רב אחרי שעזב פריץ את התפקיד.

בין 1918 - 1920 בנה פריץ, עבור הבריטים, רציף לעגינת ספינות. כנראה היתה זו הארכה של מזח הרכבת החיג'אזית. על הרציף הונחה מסילת ברזל לצורך שינוע מטענים.

ב-1921 פרש פריץ מתפקיד ראש הקהילה, יצא לגרמניה ונישא בשנית.

אכסניית עולי הרגל הרוסים -
ה"מוסקובייה" שנבנתה ע"י האחים
ביילהרץ בצורת 1901-1903

פרידריך/פריץ ביילהרץ 1914

פרידריך/פריץ ביילהרץ, נפטר במפתיע בחיפה ב-18.2.1937.
 הבכור - כריסטיאן השני - מונה לראש הקהילה בבית-לחם הגלילית, שם נפטר
 בשנת 1945.
 עמנואל (שנולד בחיפה ב-1873) נפטר, כאמור, ממחלה בגיל 40, בחיפה, בשנת 1913.
 צעיר האחים - גוטלוב, שנולד בחיפה ב-1879, נפטר בגרמניה ב-1936.

המצבה על קברו של פרידריך/פריץ ביילהרץ - בית הקברות הטמפלרי בחיפה. כיאות לבנאי - מומחה לעיצוב באבן, מצבתו חקוקה בסלע גיר טבעי.

המצבה על קברו של עמנואל ביילהרץ - בית הקברות הטמפלרי בחיפה. עמוד אבן שבור - 'שירת חייו באמצע נגמרה...'

תודתי לראובן גודר מהעמותה לפיתוח התיירות בחיפה - על עזרתו.
 לקריאה ולהרחבה: הספר "סיפורה של משפחת ביילהרץ" (אנגלית/גרמנית) שכתב פול זאואר.

ספרים חדשים

תיירת בעירי

סיפורי בתים ואנשים באחוזת הרברט סמואל אמירה קהת הוצאת העמותה לתולדות חיפה, 2013. 378 עמודים.

ספרה של אמירה קהת מהווה תרומה ייחודית ולא שגרתית לשוחרי ההיסטוריה המקומית של חיפה, ודוגמה ראויה לכתיבתה של היסטוריה מקומית. אמירה מביאה את סיפור תולדות השכונה אחוזת הרברט סמואל, הידועה כיום כ"אחוזת", באמצעות סיפוריהם של מבנים היסטוריים ושל תושבים, שחיו בהם ונושאים עימם את זיכרון העבר. במחקרה היסודי ורחב היקף הצליחה המחברת ליצור מארג מרתק של נופים וזכרונות אנושיים בדמות סיפורי הבתים וגילויים מחודשים של דייריהם ושל המאורעות הקשורים בהם - ולהציגם לקוראים בצורה חיה ותוססת. הספר תורם משמעותית ביותר להכרת המציאות ההיסטורית והשתקפותה בהווה, ומהווה בכך מקור לא אכזב של ידע אודות שכונת "אחוזת".

אמירה קהת נולדה בחיפה ומתגוררת באחוזת. היא חברה בעמותה לתולדות חיפה ועוסקת שם בהכנת חומר היסטורי על אתרים ואנשים שונים, שהיו והינם חלק מתולדות העיר.

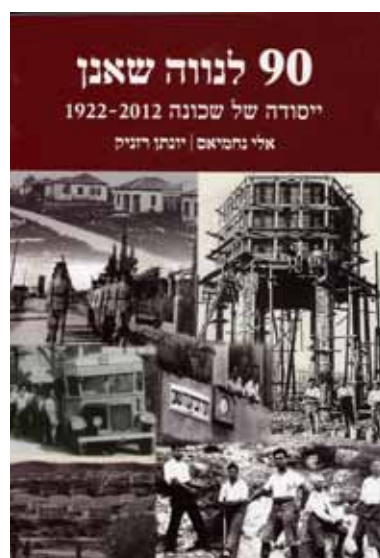
90 לנווה שאנן

ייסודה של שכונה 1922-2012 אלי נחמיאס ויונתן רזניק הוצאת "טקסט" הוצאה לאור, 2014. 432 עמודים.

תיעוד רב היקף של החיים בנווה שאנן מיום היווסדה של השכונה, ב-1922, ועד היום. הספר כולל תיאורים ועדויות של המייסדים על הקשיים בימיה הראשונים של השכונה בתחומים שונים, כגון: ביטחון, תחבורה, העדר מים זורמים ועוד. הספר סוקר את תהליכי ההתמסדות של השכונה עד להפיכתה לאחת השכונות הגדולות של חיפה, ומתאר את חיי החברה, הדת, הספורט החינוך וההשכלה בה.

ד"ר אלי נחמיאס הינו חוקר ומרצה בתחום האורבאני וביחסי עבודה. הוא מכהן כיו"ר אגף כספים ונכסים בהסתדרות במרחב חיפה.

יונתן רזניק הינו מהנדס מכונות ומגיסטר בהבטחת איכות ואמינות. הוא עבד שנים רבות כאזרח בחיל הים. הוא חבר ועד נווה שאנן ורמות רמז.

קריית אליעזר **סיפורה של שכונה בחיפה** אלי נחמיאס ובהשתתפות משה גרינשטיין הוצאת "דוכיפת" ועיריית חיפה, 2013. 111 עמודים.

שכונת קריית אליעזר, שנוסדה לאחר הקמת המדינה, מהווה למעשה מיקרוקוסמוס של ההווה הישראלית בכלל והחיפאית בפרט. הספר, במתכונת של חוברת, נועד לספק מידע למתעניינים בתולדותיה של השכונה ובמהלכים שהביאו להקמתה.

ד"ר אלי נחמיאס הינו חוקר ומרצה בתחום האורבאני וביחסי עבודה. מכהן כיו"ר אגף כספים ונכסים בהסתדרות במרחב חיפה.

משה גרינשטיין - מוותיקי שכונת קריית אליעזר, כיהן כמזכיר ההסתדרות בשכונה ועבד שנים רבות בחברת החשמל.

אל אחוזה הקטנה **נפתלי בלבן אוברהנד** הוצאת "אחוזה-חיפה", 2013. 216 עמודים.

קובץ סיפורים אוטוביוגרפיים, שמספר בהם המחבר על ילדותו בארץ מולדתו פולין, על עלייתו ארצה עם משפחתו ועל חייו בשכונת אחוזה בחיפה. המחבר אורג את סיפוריו סביב דמויות רבות, רובן אנשי חיפה, ומתבל את סיפוריו בהומור ובחיבה. יש לשער שהסיפורים יעוררו אצל הקוראים הוותיקים זכרונות מימים עברו, ואילו הצעירים ילמדו על אורח החיים של הוריהם בעבר הלא כל כך רחוק.

נפתלי בלבן אוברהנד הוא איש תקשורת חיפאי. הוא הגיע לחיפה מפולין בגיל תשע. כיום עוסק בעריכת ספרים, בהפקות טלוויזיה ובכתיבת תסריטים.

Palestine in the Second World War: Strategic Plans and political Dilemmas, by Daphna Sharfman

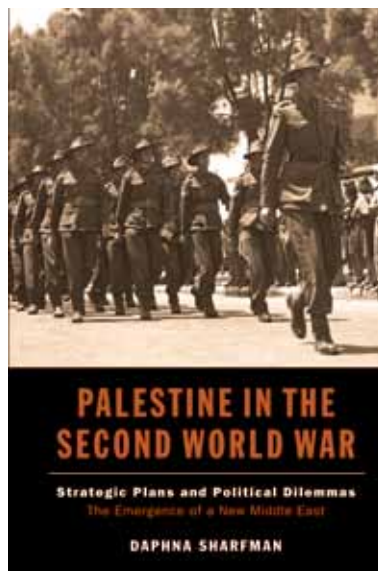
ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה

דפנה שרפמן

הוצאת SUSSEX, 2014. 224 עמודים.

הספר, בשפה האנגלית, מנתח את ההתפתחות המתמשכת של תוכניות אסטרטגיות ודילמות מדיניות במהלך המלחמה. המחקר מקיף את ההתרחשויות המדיניות באזור ואת השפעת אומות העולם על התרחשותן. אם כי הספר דן במזרח התיכון והמדינות השכנות לישראל, הרי אותנו החיפאים מעניינים במיוחד הקטעים, שמתואר בהם משקלה של העיר חיפה במכלול השיקולים המדיניים והצבאיים של ממשלת המנדט הבריטית.

דפנה שרפמן מרצה וחוקרת במחלקה למדעי המדינה במכללת הגליל המערבי. היא פרסמה ספרים ומחקרים על הממשל בישראל, על זכויות אדם, על מדיניות חוץ ועל תולדות המנדט הבריטי בארץ ישראל.

הספר נמכר באמצעות חנות אמזון באינטרנט. לא ניתן לרכישה בחנויות.

"הכרמל של פון מולינן"

תרגום ההדרה ועריכה:

אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן ארצי

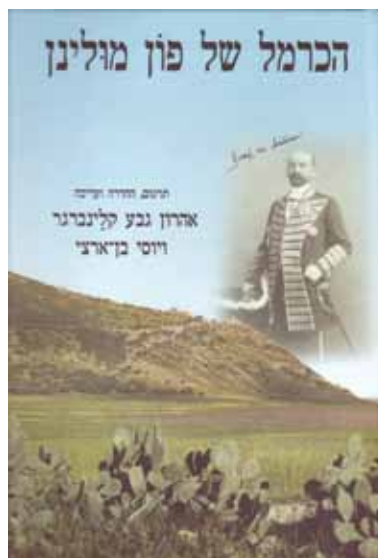
הוצאת מאגנס, 2013. 451 עמודים, תמונות, מפות. נספחים, ביבליוגרפיה ומפתח.

הגרף ד"ר אברהארד פרידריך פון מולינן

(GRAF DR. EBERHARD FRIEDRICH VON MULINEN; 1927-1864) היה מדען ואיש אשכולות שוויצרי, אשר משפחתו נשאה תואר אצולה אוסטרי; הוא שהה בחיפה והתאכסן ב LUFTKURHAUS בשכונת כרמלהיים, וממנה יצא לסיוורים רבים בכרמל ובמישור החוף שלאורכו, וערך סקר מפורט ודקדקני, שפרסם בספרו. הספר יצא לאור בגרמנית בלייפציג בשנת 1908, ובצניעותו המדעית קרא לו "תרומה להכרת הכרמל".

ספרו של פון מולינן BEITRAGE ZUR KENNTNIS DES KARMELS הוא אוצר בלום של ידע בגיאוגרפיה, בארכיאולוגיה ובאנתרופולוגיה. הספר מתאר אתרים ודרכים, שחלקם נעלם במרוצת השנים, היבטים גיאוגרפיים, שמות ותוואי נוף. הספר מוסר תמונה של התושבים, אורחות חייהם, מנהגים ומונחים מהתרבות החומרית, חפצי יום ויום ולבוש, שמות ומסורות שלא נשתמרו במקורות אחרים ומלווה בצילומים בני התקופה.

מחקר ייחודי זה של פון מולינן זכה בספרם של אהרון גבע קלינברגר, פרופ' בחוג לשפה ולספרות ערבית ויוסי בן ארצי, פרופ' בחוג ללימודי ארץ ישראל - שניהם מאוניברסיטת חיפה - לא רק לתרגום אלא גם לההדרה ולעריכה, שהוסיפה מאות הערות שוליים לעניין מחקרים ופרסומים שנעשו מאז 1908, זיהוי האתרים ואיכונם, הבהרות לשמות הערביים והגייתם, להגים אזוריים בערבית, אז והיום, וביבליוגרפיה מקיפה.

סיוירם כאלה יש רק בחיפה!

העיר של ה- "Cultural Tourism"

לפרטים ומידע: 1-800-30-50-90 www.tour-haifa.co.il

מסיירים בחיפה-איזו חוויה! כל השנה! בואו להתרגש, להתפעל ולחוות את חיפה האמיתית. היסטוריה מרתקת, דתות ותרבויות, פולקלור, טבע ועוד במגוון סיוורים. בנוחות, ברוגע ובהנאה מושלמת! נעים להכיר...חוויה לטייל, כולם מוזמנים לחיפה!

י"חודי בישראל!

סיוירם לכבדי שמיעה!

סיויר פנורמי ברחבי חיפה וסיויר מומחז במושבה הגרמנית המותאמים לכבדי שמיעה. הדרך הקלה, הנחה והידידותית לטייל בחיפה ולהתפעל מהחוויה.

סיויר מורשת

לטייל בחיפה בליווי משק כנפי ההיסטוריה ולהתפעל מהנופים והסיפורים: מסלול רכס סוכה הים (סטלה מארס) • מסלול העיר התחתית • מסלול הדר הכרמל • מסלול מרכז הכרמל

גן החיות הלימודי

צ'יט לואי אריאל גולדשמידט

מגוון גדול של בע"ח בתצוגות מודרניות, שילוט עדכני ושירותים שונים. בגן אוסף הזוחלים מהגדולים בארץ, תצוגת תניני יאור, פינות לטוף והאכלה, תצוגת עופות מים, דורסים ולמורים עם תנועה חופשית של הקהל במתחם החיות והסביבה הטבעית שלהן. ממוקם בגן האם חיפה.

מסלול יצירות אמנות

(מסלול דו קיום בואדי ניסנאס)

100 אמנים מצויגים יצירות מרתקות ומרשימות: פיסול, מיצב, ציור, צילום ושירה במסלול ייחודי המשקיף על בתים, גגות, חצרות וסימטאות בואדי ניסנאס ובגלריית בית הגפן. פתוח לקהל.

חוויה מרהיבה!

מסלול דרך נוף חיפה

מסלול תיירותי ראשון מסוגו בישראל. תמונת נוף נדירה החושפת את עיר הכרמל על נופיה המדהימים, האטרקציות הייחודיות והמבנה האורבאני המיוחד שלה במסלול העובר דרך 21 מצפורים הפרושים לאורך רכס הכרמל. המסלול מיועד לרכבים פרטיים ועובר דרך אתרים הסטוריים, מרכזי תרבות ואמנות, אזורי קניות וביולי ואתרי תיירות חיפאיים ומומלץ לסיור הן ביום והן בלילה בתצפית מוארת מדהימה ועוצרת נשימה. הסיויר כרוך בתשלום. **ערכת דרך נוף חיפה (דפדפת, מפה, קלטת/תקליטור) ניתן לרכוש במשרדי העמותה לתיירות חיפה טל' 04-8535605/6**

סיויר בגני הבהאים ובמקדש

המקדש הבהאי בעל כיפת הזהב הינו המרכז העולמי של הבהאים. 19 טרסות של גנים, מזרקות וטיילות מפסגת הר הכרמל ועד למרגלותיו. חוויה ויזואלית מדהימה ביום ובלילה. הכניסה חינם. לביקור מלא יש להירשם מראש.

סיויר פנורמי ברחבי חיפה

4 שעות של סיויר ממונע הכולל תצפית, ביקורים והסברים אודות חיפה, הגנים הבהאים, סטלה מארס והמושבה הגרמנית.

סיויר הגלי במושבה ובואדי ניסנאס

לגלות את סמלי הדו קיום בין הדתות השכנות בחיפה בסיויר מרתק בן שעתים בהליכה קלה.

סיויר דתות

סיויר רכוב בן 5 שעות החושף את מגוון הדתות החיות בחיפה וכולל ביקור בכנסיית סטלה מארס, שכונת כבאבר האחדית, ואדי ניסנאס והכפרים הדרוזיים.

סיויר מומחז במושבה הגרמנית

סיויר חוויית בליווי שחקנים ברוח ה ת ק ו פ ה ה ט מ פ ל ר י ת ה מ ע ב י ר א ת האווירה וההסטוריה של חיפה בראשית המאה. מותנה בהרשמה מוקדמת.

מוזיאונים ייחודיים לכל המשפחה

מוזיאון העפלה וחיל הים • המוזיאון הלאומי למדע, טכנולוגיה וחלל • המוזיאון הימי הלאומי • מוזיאון טיקוטין לאמנות יפנית • מוזיאון חיפה לאמנות • מוזיאון מאנה כ"ץ • מוזיאון ראובן ועדית הכט • מוזיאון הספינה העתיקה

לפרטים והרשמה לסיוורים: 1-800-30-50-90 או 04-8538610

העמותה לתיירות ונופש חיפה שד' בן גוריון 48, מושבה גרמנית טל: 04-8535605/6, פקס: 04-8535610 **לשכת מידע ומרכז מבקרים:** מידע על מסלולי סיויר, אטרקציות, מוזיאונים, תחבורה, מיצב אור קולי, מפות ועלונים. שעות פתיחה: 09:00-17:00, שישי 09:00-13:00, שבת 10:00-15:00

פרשים הודים נכנסים לחיפה בעת כיבושה מידי העות'מנים